

Föreningen för Västgötalitteratur

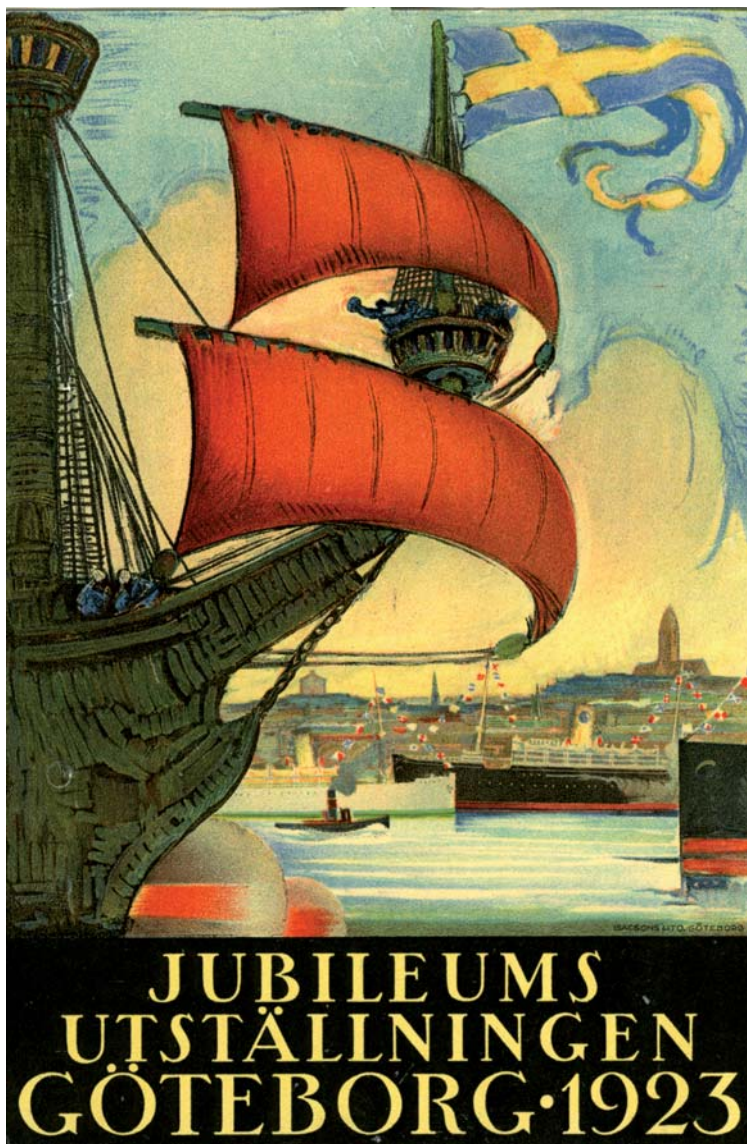

Meddelande

År 2011

NR 4

2011-12-10

År 1923 firades 300-årsminnet av Göteborgs grundläggning. Jubileet var två år försenat på grund av första världskriget. I samband med 300-årsfirandet anordnades en stor jubileumsutställning.

Redan år 1911 påbörjades arbetet för utställningen som skulle ge en bild av Göteborgs och Västsveriges utveckling genom de gångna 300 åren och samtidigt ge reklam för svensk industri. Det fanns många avdelningar inom jubileumsutställningen: Idrottsutställning, konsthantverksutställning, Utlandssvenskarnas utställning, Högre ståndsavdelning, Hantverkshistoriska utställning för att nu nämna några.

Den 8 maj 1923 invigdes jubileumsutställningen med klockringning. På förmiddagen högtidlighölls jubileumsdagen med en ceremoni på Gustaf Adolfs torg samt speciella högmässor i kyrkorna.

Efter invigningstal, välkomnande av den besökande kung Gustav V, fanfarer och körer öppnades utställningen som pågick i fyra månader. Musik spelades av Göta artilleriregementes och Flottans förenade musikkårer. Landshövding von Sydow höll ett tacktal till kungen, som varit utställningens beskyddare. Avslutningstalet hölls av grosshandlare Axel Carlander. Han framhöll att utställningen varit mycket lyckad, och i många avseenden överträffat förväntningarna. Efter "ett kraftigt leve för vårt fädernesland och vår fädernesstad" sjöngs nationalsången, och därpå följde själva stängningsceremonin. Belysningen på byggnaden släcktes för en stund, och så tändes den igen, under det att "Sverige" spelades. Efter avslutningsceremonierna fortsatte festligheterna på nöjesfältet och restaurangerna. Särskilt livlig blev, enligt tidningarna, festen på Pripps.

Illustrationen ovan delades ut som reklam.

Föreningen för Västgöralitteratur
Box 325, 532 24 Skara • Tfn 0511-165 40
Plusgiro 59 24 33-7 • Bankgiro 663-2574
Epost: sven-olof.ask@tele2.se
www.vastgotalitteratur.nu

Ordförande: Johnny Hagberg, Järpås. 0510-910 16
jarpas.pastorat@svenskakyrkan.se

Vice ordf.: Gerd Ljungqvist-Persson, Od. 0513-600 29
info@creadiem.se

Skr. Annicka Berggren, Söne. 0510-53 10 01
annicka.berggren@gotene.se

Skattmästare: Sven-Olof Ask, Skara. 0511-165 40
sven-olof.ask@tele2.se

Christina Ström, Skarstad. 0512-205 19
vatteljuset@telia.com

Tore Hartung, Mariestad. 0501-187 42
tore.hartung@comhem.se

Ritwa Herjulfsson, Göteborg. 0762-11 40 31
ritwa@herjulfsson.se

Niklas Krantz, Göteborg. 031-44 04 53
b2_gods@hotmail.com

Hans Menzing, Skara. 0511-126 43
hans.menzing@telia.com

Clary Winberg, Trollhättan. 0520-748 19
clary.winberg@vgregion.se

Årsavgift 2012: Enskilda medlemmar 100 kr,
Äkta makar/sambor/institutioner 125 kr.

Meddelandet utkommer i februari, juni, augusti och december.

Ansv. utgivare: Johnny Hagberg

Vi hälsar följande medlemmar välkomna till föreningen:

Bengt Ahrnstedt, Saltsjöbaden
Inger Axelsson, Grästorps
Stig Belfrage, Lidköping
Maria Campbell, Tidaholm
Lars Johan Ekelöf, Skövde
Lars Ekman, Borås
Einar Fjellman, Ängelholm
Solveig Leijon, Göteborg
Peter Skanse, Skärhamn
Gunilla Västfjäll, Eling

Göteborgiana

Nu finns det en blogg med inriktning på göteborgslitteratur och göteborgsk lokalhistoria. Adressen är
<http://boksamlarenigoteborg.blogspot.com>
Förhoppningen är att "siten" skall kunna bli ett forum för erfarenhets- och åsiktsutbyte kring göteborgslitteratur.

Med boksamlarhälsning
Jan Westin

Skönt ombonat med kvinnokraft

Bevarad Kvinnokraft

Barbro Andersson & Inga-Lill Wilhelmsson
Hultafors Bydegård

Den som är fingerfärdig rullar sällan tummarna. Detta kloka konstaterande kan stå som ett motto över kvinnors sysselsättningar förr. Fanns det inget pockande arbete på gården eller i hushållet så kunde de få slå sig ned framför brasan någon timma. Men inte för att rulla tummarna utan för att handarbete.

Ofta kallades det av oförstående karlar för föspild kvinnokraft, men Barbro Andersson och Inga-Lill Wilhelmsson vänder på omdömet och visar upp en hel bok med Bevarad kvinnokraft. I det här fallet i form av drygt 560 färgbilder på bonader och paradhanddukar som de lånade in till en utställning i Hultafors Bydegård våren 2011. Det visade sig förstås att det fanns mängder av fina bonader i gömmorna runt om i bygden, och för att förmedla detta till en större allmänhet så anlätades Lars Andersson som fotograf och hela utställningen samlades i en bok.

Inledningsvis berättar Barbro och Inga-Lill kortfattat om arbetet med bonader förr och utvecklingen under 1900-talet. I övrigt hänvisas till Noomi Augustssons klassiker Broderade bonader från sekelskifte till sekelskifte, och sedan låter man bonaderna tala för sig själva. Och det gör de ju med besked.

Alla äldre minns förstås alla dessa vackert broderade bonader med sina ofta lätt moraliserande budskap som Goda tankar, goda ord skänker glädje på vår jord, eller Räkna de lyckliga stunderna blott. Ibland med bara text, men oftast kompletterade av vackra blommor eller landskap. En verklig hyllning till hemmet och hembygden. Gud, kärleken och ett glatt sinnelag ordnar det mesta, men där finns också mer praktiska råd som Kaffé med dopp piggar alltid opp. För de trivsamma råden är nästan alltid rimmade, ibland är de rentav lånade från kända visor så att de kan sjungas vid kaffebordet.

Min privata favorit är förstås lite mer cynisk Den som håller ordning är bara för lat för att leta.

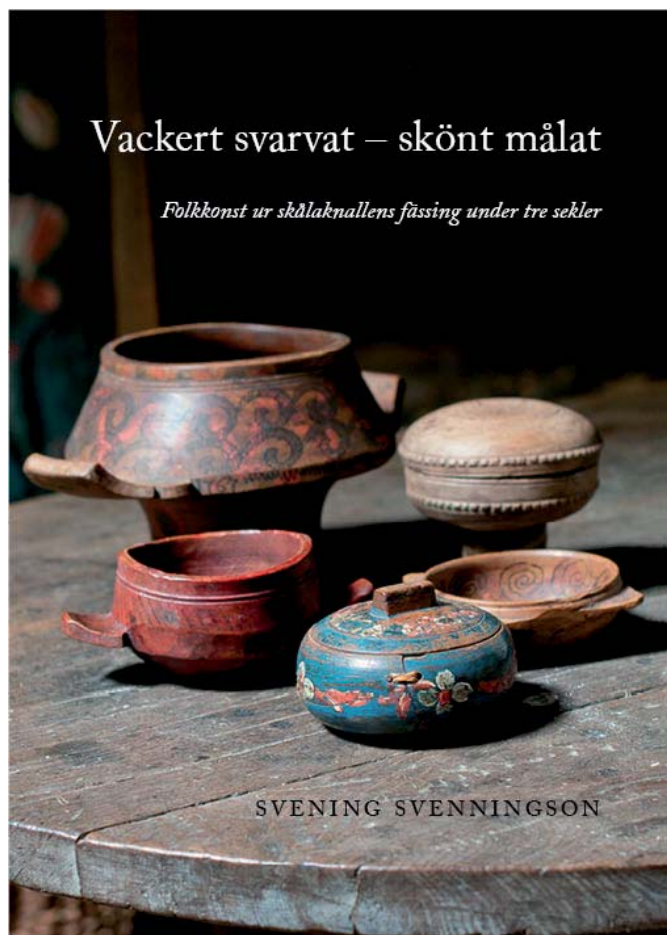
Boken är fylld av vackra exempel på bevarad kvinnokraft och minner oss äldre om de bonader som länge lyste i salen, det där finrummet som så sällan användes, för att fram i mitten av seklet mer och mer flyttas över till köken, och det var ju där man brukade sitta.

Det inledande mottot om de fingerfärdiga som inte rullar tummarna är lånat från bokens omslag. Där hittar man ett snarligt besked Tveka inte inför nästa steg, du kan bli stående på ett ben.

Hans Menzing

Bevarad kvinnokraft. Författare och organisatörerna bakom utställning och bok: Barbro Andersson, 033-295400, Inga-Lill Wilhelmsson, 033-295154 och Hultafors Bydegård. Foto: Lars Andersson. Eget förlag. 245 sidor med drygt 560 färgbilder.

Skålaknallarna sålde vardagsnyttig konst

I Mark och Kind finns skickligare mästare i svarvning än på något annat ställe inom Nordens landamären, skrev Olaus Magnus 1555 i sin Historia om de nordiska folken. Man lever sålunda där mestadels på detta yrke och tävlar sinsemellan att uppfinna nya skönt arbetade träkärl, fortsätter han sin reklam för bygdens handaslöjd.

När det gäller västgötaknallarna så har det skrivits massor om den textila hemslöjden, men länge hade träslöjden stor betydelse, och just tillverkning och försäljning av svarvade tallrikar, skålar och askar anses ha förekommit redan i slutet av medeltiden. I de flesta hem fanns en svarv där man tog tillvara tiden för svarvning och planering för nya produkter som kunde bidra till den magra försörjningen.

Om denna del av knalleverksamheten har Svening Svenningsson skapat en vacker bok som visar denna folkkonst i skålaknallens fässing under tre sekler. Och för den som undrar – skålaknallen var förstås en försäljare just av dessa svarvade produkter och fässingen var knallens säck med lockande varor.

Svenningsson har besökt en lång rad av museer upp till Östersund men även gjort nedslag i Norge. Detta har resulterat i rader av stämningsfulla bilder av träprodukter från Sjuhärad, konstverk i all sin enkelhet, och inte sällan rentav skönt bemålade.

Nu var förstås inte träslöjden förbehållen enbart Mark och Kind, och det förekom tidigt även smide som senare såldes under vandringar. Fast det förekom också tidigt protester, försäljning fick bara förekomma i städerna så knallarna kan även skryta med att de svarvat fram staden Borås, det skedde 1621.

Så knallarna fick låtsas utgå från Borås vare sig de ville eller inte, och detta gjorde att de ofta kallades boråsare, trots att de flesta kom från gårdar ute på landsbygden. Det gjorde Bellman som i sin Fredmans epistel 37 sjunger om silversmida tjocka Boråser med en trut som idliga blåser. Och som så ofta hade Bellman rätt. Knallarna var inte bara kringvandrande postorderkataloger, de var också lite av Hänt i veckan och Aktuellt. Nyheter för skvaller från

stora världen var viktiga när det gällde att prata omkull kunderna. Dessutom förmedlade de många nya varor under sina vandringar.

Svening Svenningsson inte bara förmedlat mycket kunskap om knallarna, och då speciellt om skålaknallarna, som länge förmedlade enorma mängder av trättallrikar och skålar över landet. Vi får också följa föremålens utveckling genom seklerna och i bild se rader av bevarade tallrikar och skålar. Inte minst det senare är mycket värdefullt, för även om det finns mycket bevarat på museerna i Västsverige så förvaras det mesta i magasin. Här finns en chans att beundra dessa exempel på praktisk folkkonst i en mycket vacker bok.

Hans Menzing

Vackert svarvat – skönt målat. Folkkonst ur skålaknallens fässing under tre sekler. Författare och fotograf: Svening Svenningsson. Layout: Örjan Hill. Utgivare: Eget förlag, men samma bok i något annat utförande är även årsbok, Fässingen, från De sju häradernas kulturhistoriska förening. 104 sidor med massor av bilder.

Skönt bemålad folkkonst ur skålaknallarnas fässing.

Antikvariat Wettern

Göran Midman Hjo

Västgöta- & Vätternlitteratur

Litografiska tryck,

Tersner, J A Berg, G Mellin, Billmarck

Tunnbindaregränd 1 A

544 30 Hjo

www.antikvariatwettern.dinstudio.se

0503-655895, 076-5547970

www.bokborsen.se

Tim G. S. Schröder
Rara Böcker, Handskrifter,
Tryck & Teckningar

Internetantikvariat
www.timschroeder.se
antikvariat@timschroeder.se
Tel: 0709285228

Beställ Äldre Västgötalagen!

Äldre Västgötalagen.

Beställ de två volymerna.

Pris 350:- + ev porto 39:- (2kg B-porto).

Pg 592433-7

Årstafruns dolda dagböcker

Från Gäsene till Årstafru

Hade hon levt idag hade hon varit med i varje nummer av Se & Hör, den sjuhäradsfödda Märta Helena Reenstierna, också känd som Årstafrun. Säkert skulle hon också varit stor som bloggare. Hon rörde sig i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet i Stockholms kändisvärld och rapporterade flitigt, flödigt och frispråkigt om detta i sin dagbok.

Nyfiken och nöjeslysten hör till den mångsidiga Märta Helena Reenstiernas egenskaper. Så berättas det också i Gäsenebygden om att hon flyttade till Stockholm för möjligheten att där se spännande avrättningar, ett nöje som det bara bjöds sparsamt av i Gäsene och i Sjöaryd utanför Skillingaryd där hon tillbringade senare ungdomsår.

Men det fanns tyngre skäl för att den 19-åriga Märta Helena for till Stockholm. Hon skulle läras fina sätt, introduceras i goda kretsar och gärna giftas bort med något välbeställd och gärna adlig person.

Håkentangrupp på 1700-talen var långt från lyx och flärd. Dagens bostadshus ligger på en kulle med vårträd framför. Men Märta Helenas födelsehus sägs ha legat lite vid sidan om dagens. Där finns också resterna av en husgrund. BT besöker Håkentangrupp tillsammans med nuvarande ägaren Uno Kjellsson och Alf Johansson, ordförande i hembygdsföreningen i grannsocknen Norra Säm. Alf Johansson har gått igenom en betydande del av Märta Helena Reenstiernas dagböcker och har också bidragit med lokal information till Kristina Ekerö Eriksson som nyligen publicerat en biografi över Årstafrun, där även opublicerade delar av dagböckerna använts. Årstafruns dolda dagböcker är titeln på boken som kom ut i fjol.

–Där nere är en liten damm som lär ha använts som sump för fisk som fångades i den närbelägna Håkentangruppsjön, säger Uno Kjellsson, mjölkbonde som nu hyr ut bostadshuset på Håkentangrupp. Berlinare njuter den unga Märta Helenas vy mot sjön den dagen vi besöker.

Märkligt i Håkentangrupp är också ladugården, delvis byggd av väldiga ekplankor med märkliga hål i. Mer gediget än vanligt ladugårdsvirke.

–Det sägs att plankorna kommer från Ollestad och att de där ingått i någon from av befästning. Hålen skulle i så fall vara skottgluggar, säger Kjellsson.

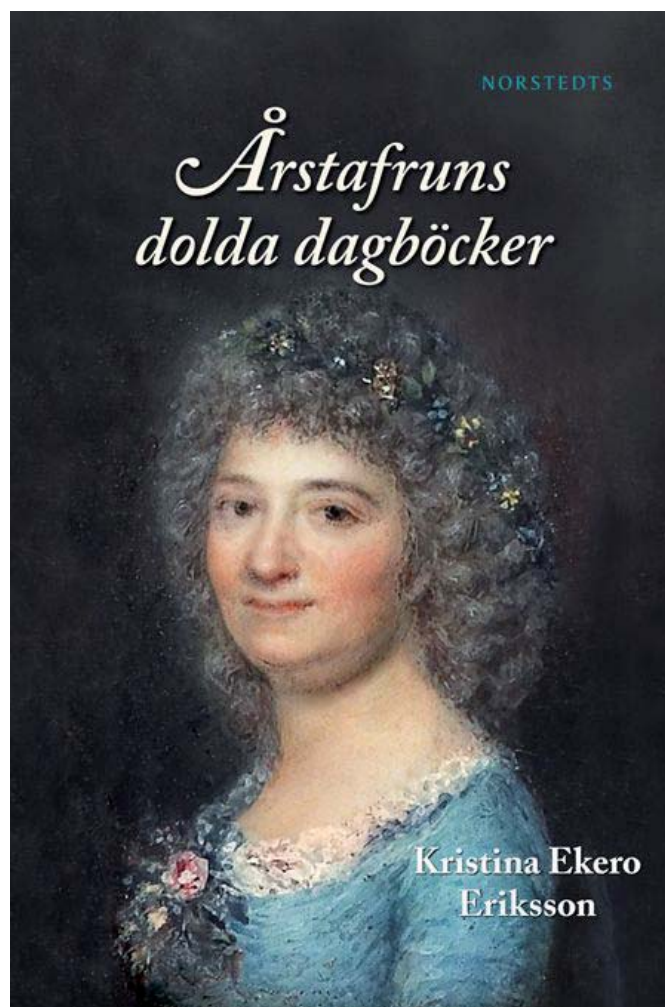
Kanske var det mamma Catharina Maria som ville skapa möjligheter för den begåvade dottern att söka lycka i huvudstaden. Catharina Maria var född von Köhler och hade band till herrgården Sämsholm. Det small högre än löjtnantsbostaden Håkentangrupp.

Trots avstånd till bildningscentra fick uppenbarligen Märtha Helena tillgång till lärdom. Skulle det bli framgång på äktenskapsmarknaden gällde också att lära hur ett hushåll skulle skötas.

I Stockholm introducerades den unga Märta Helena i kretsar där lämpliga partners kunde finnas. Och snart blev det napp! Den 40-åriga ryttmästaren Christian Henrik von Schnells ögon föll på 21-åringen från Håkentangrupp. Säkert en spännande person i Märta Helenas smak. Född i Eutin i Holstein. Hans far och morbror hade tjänat hertigen Adolf Fredrik. När pappan dog kom Christian Henrik till Stockholm dit morbrodern hade följt Adolf Fredrik, som blev Sveriges kung 1751. Christian Henrik von Schnell hade senare tjänstgjort som militär i Ryssland, vars hov stod nära det furstehus som hans släkt tjänat i Tyskland.

Paret bosatte sig på Årsta säteri, idag invuxet i Stockholm, på det sena 1700-talet på tröskeln till huvudstaden med dess glans, intriger, kulturliv och militär verksamhet. Så var Årsta också inom räckhåll för lantliga utflykter för stadsborna. Så kom bland andra självaste Bellman på besök när det bjöds fest.

Samtidigt som frun på Årsta ledde ett stort hushåll som hörde en herrgård till deltog hon och maken också i societetslivet i Stockholm. Detta gav också möjligheter att fylla dagboken med inblickar i storstadslivet såväl som i lantbruket. Märta Helenas

nyfikenhet, nöjeslystnad och skrivförmåga har gett en unik dokumentation, över 5000 sidor, om livet på och kring Årsta.

Trots att hon fött åtta barn dog hon barnlös. Sju av barnen nådde aldrig vuxen ålder. Sonen Hans Abraham klarade sig längre, men drucknade på skridskotur som 32-åring 1812, året efter att maken avlidit.

Märta Helena Reenstierna lät bläcket flöda öppenlydligt och frispråkigt i sin dagbok. Hon ger beröm men kritiserar och fördömer också, utan pardon. De som drabbas har ingen chans att försvara sig, lägga till rätta. Var verkligen sonen Hans Abraham en sådan ansvarslös slösare och odåga? Och hur var det egentligen med pigan som han hade barn med?

Kristina Ekerö Eriksson lyfter fram den aspekten. Det saknas i stort sett motbilder. Årstafrun skriver om många, men ingen skriver om henne. Jo, Kristina Ekerö Eriksson har hittat ett undantag, som också har en knytning till födelsebygden.

Den ingifte släktingen Tor August Odencrantz rapporterar 1816 i sin dagbok från en släkträff där Märta Helena också var med. "...moster var skäligen beskänkt samt sjöng av Bellmans visor". Hon var helt enkelt på fyllan. Namnet Odencrantz berättar om härstamning från Od, Hovs grannförsamling.

Vad då Reenstierna för några?

I motsats till många andra invandrare som adlades på 1600-talet var de holländska bröderna Momma inte krigare utan företagare och handelsmän. Adelsnamnet är knutet till en historia om att det i ilfart färdats efter ren från övre Norrland för att varna om ett förestående ryskt anfall i norr.

Västgötsläkten och området däromkring har många knytningar till släkten Reenstierna. Abraham Reenstierna, son till Jacob Momma, en av de adlade bröderna, gifte sig med Mertha Hierta, dotter till krigaren Pehr Hierta, och så slog släkten rejält rot i

Västergötland. Redan vid den tiden var familjen Reenstiernas ekonomiska storhetstid förbi. När affärsmännen Momma/Reenstiernas förlorade sidan krediter i Holland på grund av politiska omsvängningar väntade ekonomiskt haveri.

Abrahams sonson, som för enkelhetens skull också hette Abraham, gifte sig med Catharina Maria von Köhler från Sämsholm var det ett lyft för löjtnanten vid Livregementet. Denne Abraham var född i NorraVånga. Catharina Marias mor var friherinna, född Ehrenstrahl, så också ättling till den berömde målaren.

I Skarstads kyrka fanns ett gravkor för släkten Reenstierna. När kyrkan rasade på 1850-talet hade släktens representanter lämnat bygden. Märta Helenas farfarsmorfar Pehr Hjertas minne lever med den praktfulla nattvardskalken som han skänkt till Skarstads kyrka och som ännu stolt brukas. Donatorn hade kommit över silverpjäsen på krigståg. Hällen som tidigare täckte graven finns nu uppsatt på kyrkvägg.

Idag toppas en internationell googling på Reenstierna av namn i Boston i USA, där ättlingar numera är kända som fastighetsvärderare.

Märta Helena Reenstierna

Märta Helena Reenstierna, gift von Schnell, även känd som Årstafrun, född 1751 på Håkentorp i Hov i Gäsene, död 1841 på Årsta gård. Från att hon gifte sig bodde hon på Årsta i södra nuvarande Stockholm. Hon är känd för de dagböcker som hon skrev mellan 1793 och 1839. Dessa finns bevarade i sin helhet. Sammanlagt fyller de 5000 sidor. Ett urval ur dagböckerna är utgivna 1946-1953 som Årstadagboken.

Årsta var en välbärgad gård med ett tjugotal anställda och stor tobaksodling. Årstafrun var gift med ryttmästaren Christian Henrik von Schnell.

Författaren och journalisten Lars Widding använde Årstafruns dagböcker som källa och inspiration i ett antal historiska romaner, bland annat "På Årstafruns tid" (1969).

(Källor bland annat: Kristina Ekerö Eriksson: Årstafruns dolda dagböcker. Olle Brinks anteckningar om släkten Reenstierna. Wikipedia.

Årstafruns dolda dagböcker,
En biografi över Märta Helena Reenstierna
Författare: Kristina Ekerö Eriksson
Förlag: Norstedts

Ingemar Brink

Artikeln har tidigare publicerats i Borås Tidning.

Hade ett helvete med kyrkorna

Skall sanningen fram hade konstnären Johan Risberg ett helvete med både Kungslena och Forsby kyrkor. Att vara kyrkomålare var inte lätt, att måla himmelriket gick an. Det brukade församlingen gilla. Men att få till ett riktigt helvete var svårt.

Kyrkomålaren Johan Risberg sägs ha fötts i ett vägdike 1713 och dött i ett annat 1779. Däremellan hann han utbilda sig till kyrkomålare och försköna en rad kyrkor i Västergötland. Eftersom han en stor del av livet bodde i Skövde finns både ett porträtt av målaren bevarat liksom skissböcker på museet där. Under sin tid som konstantendent i Skövde kom Maria Campbell i kontakt med dessa minnen och de har fått henne att skriva en bok om konstnären liv. Det är en romantiserad skildring, men dessemellan ger författarinnan de faktaunderlag som finns om målarens verkliga liv.

Mycket av hans konst har gått förlorad under seklerna men i Kungslena och Forsby går det ännu att se delar av den. Det

Blommande. En tulpan målad av Johan Risberg i hans skissbok.

hörde till saken att konsten skulle illustrera Bibelns läror för en församling som oftast inte kunde läsa. Så där fanns scener ur Bibeln, men också himmel och helvete. Fast helvetena är borta på båda ställena.

I Forsby skall han ha lyckats så bra att församlingsborna inte vågade sig till kyrkan. I Kungslena var det ett par kyrkvårdar som trakasserade honom under hela målningsarbetet, och Risberg tog hämnd genom att stoppa in dem fullt igenkännbara i en helvetesscen. Det uppskattades förstås inte, så den är övermålad.

I Kungslena kyrkan kan man ännu se Johan Risbergs konst.

Den här boken handlar om Risbergs svåra uppväxt och ofta rätt besvärliga liv i 1700-talets Västergötland. Men en tid fick han bra arbeten med hyggligt betalt, även om bönderna ofta var sena med betalningen och förstas alltid prutade.

Men i den stora branden i Skövde 1759 förlorade han allt, verktyg, mönsterböcker och annat han behövde för arbetet. Det verkar ha gett honom en knäck som han aldrig repade sig ifrån.

Den välskrivna lilla boken illustreras med bilder ur den skissbok som finns bevarad i Skövde.

Hans Menzing

Kyrkomålaren. Författare: Maria Campbell, Tidaholm. Förlag: Recito. 92 sidor med illustrationer hämtade ur Johan Risbergs skissbok.

Råbockarna från Harge

Den plötsliga stormen första advent 1871 markerar det abrupta slutet på en månghundraårig sjöfartsperiod på Vättern som kan haft sin början redan på 1400-talet. Epoken med råbockarna från Harge.

Kalkstensbrott i Harge. Foto A: Åkerberg

I Harge by vid norra Vättern finns urkalksten, vanligen kallad limsten som är en försvenskning av engelskas limestone, kalksten. Limsten består huvudsakligen av kalkspat som är en sedimentär bergart från proterozoikum, en period 542 miljoner år tillbaka i tiden. Limsten behövdes vid framställning av järn i masugnar. Hargebönderna, som hade tillgång till limsten på samfälld mark, började leverera sten till hyttorna i omgivningen. Harges kalksten var välkänd långt innan 1600-talet och det är sannolikt att bönderna bröt och kanhända även fraktade stenen till masugnar i Lerbäcks Bergslag.

Det är inte känt när bergsbruket norr om Vättern började, att det var mycket tidigt är det dock ingen tvekan om. Enligt en uppgift (S. Wibell & H. Söderstéen Åmmeberg 1907) erhöll Heliga Birgitta år 1328 i arv efter sin far inte bara Edö Gård och Öna utan även en hytta som fadern ägt, "Järnberget i Svinskogen" (Tylöskogen). Med säkerhet vet vi att bergsbruket i Åmmebergs och Lerbäcks Bergslag var i drift år 1340 när kung Magnus Eriksson (Ladulås) utfärdade en förordning för bergsmännen på Västra Berget i Närke (västra delen av Tylöskogen). I den gavs amnesti för brottslingar som tog anställning som bergsmän såvida de ej var mördare, tjuvar eller förrädare.

Falskt stålsnide

Något gott rykte hade dock inte stålet från Lerbäck, Hammar och Askersund. År 1550 skriver Gustav Wasa i två skarpt formulerade brev att de tillverkar "falskt stålsnide av ont rött järn" och att de blivit besvikna och bedragna "då de ha trott sig fått gott stål till liar och sådant ha de blott haft skarn igen." År 1618 skriver Gustav II Adolf något liknande och påpekar dessutom att Lerbäcks stålsnide är sämre än Hammars.

Stålet i Lerbäck var sannolikt bättre än sitt rykte. På kronohemmanet Kassmyra fanns den jordbrukande bössmeden Per Gustavsson som jämfördes med, och kanske överträffade, den tidens främste bössmästare Lazarino Combinasso. I ett uttalande från Vetenskapsakademien på 1700-talet sägs "... att hans bösspipor kunde i utstyrelse tävla med de utländska, men att de vida överträffade dem i skjutförmåga" Per Gustavssons fyrehuggare (fyra räfflor) var de bästa som fanns att få. Han kunde "konsten att utsöka och bereda järn till goda pipor", en konst han förmodligen lärt av fadern, Gustav Olsson, som var masmästare vid kronobruket Esperud. Per Gustavssons verksamhet fick emellertid ett dramatiskt och alldeles för tidigt slut när han blev ihjälslagen i ett krogslagsmål den 13 oktober 1660, knappt femtio år gammal. Tvisten gällde kvalitén på stålet i värjor.

Lerbäcks Bergslag hade privilegiebrev från 1340 och med en

hytta som varit i drift redan på 1200-talet, i gamla skrifter benämnd som "Stålberget uti Närke". Det var en av Sveriges första, men den följdes av många fler. Aspa Bruk, Brevens bruk, Mullhyttan, Rönneshyttan, Klunkhyttan, och Garphyttan är bara några platser i närheten av Harge som kan ha haft behov av limsten. Till hyttorna fraktades förutom limsten även träkol och malm. Från hyttorna fraktades smidbart stål till hammarsmedjor där det förädlades och sedan exporterades.

I slutet av 1700-talet upphörde brytningen av järnmalm på Tylöskogen på grund av den minskade tillgången. I stället började man bryta kobolt som användes vid blåfärgning av porslin, glas och emalj. Efter femtio år var kobolten inte längre lönsam, men då hade man upptäckt den mycket rika tillgången på zinkbände vid Åmmeberg. År 1857 förvärvade La Vieille Montagne rätten att bryta den rika fyndigheten av zinkmalm.

Bad om skydd

De många tegelbruket som hade ett stort behov av att frakta ved och bränt tegel bidrog också till trängseln på de smala vägarna norr om Vättern. En trängsel som upplevdes besvärande av de som nödgades resa i området. Prästen John Boman skriver i mitten av 1800-talet: "I äldre tider lär en färd genom detta land varit till den grad vådligt, att de som från östgötatrakten ernade sig deråt, eller lyckligt kommit derifrån, offrade i ett kapell vid Husbyföls gästgivarvärd, för att antingen utbedja sig beskydd till lif och lemman, eller tacka för väl öfverståndna fara. Nu för tiden är väl detta barbari mycket mildrat; men emellertid är en färd genom dessa trakter vid vissa tillfällen föga angenäm, och ett möte af en hel för, som transporterar malm, kol, jern, spannmål m.m., är ännu icke utan äfventyr och obehag. Folkets beständiga vistande på vägar och vid betesställen, i större sällskap, kvarhåller dem i en viss råhet och grofhet, och sätter dem ur stånd att skilja mellan bravur och ohfysning." Tungt lastade malm, limsten och järnforor och breda och höga kolyssarna trängdes på smala och dåliga vägar. Kuskarna var obenägna att väja långt ut på vägkanterna och retade väl upp andra trafikanter. Jag tycker mig känna igen de långa tåg av stora lastbilar som nu trafikerar riksväg 49. Historien upprepar sig.

För malmbrytning och järnframställning vid Smålands Taberg, som startade i slutet av 1300-talet, behövdes också limsten till de så kallade mulltimmershyttorna. I Jönköping brändes även kalk för användning inom jordbruket eller till kalkbruk för husbyggen. Det är osäkert hur och var de säkrade behovet av limsten. För transport av stenen var inte landsvägarna på den här tiden inte något bra alternativ. Frakt sjövägen över Vättern från stenbrotten i Harge borde ha varit en självklar lösning. Vättern var förr i tiden inte ett hinder för transporter utan en möjlighet. Limsten till masugnarna kunde då fraktas vidare med hästforor till hyttorna.

Under ett par hundra år var hyttorna små och åtgången av limsten liten men behovet ökade med ökad malmbrytning och i början av 1600-talet uppdrog Karl IX åt sin ståthållare på Jönköping slott att även bygga masugnar. Några år senare fanns tre tyska experter på plats som uppförde både masugnar och stångjärnshamar. (Hans Furuhausen, Mercurius och Vulcanus.) Järnet från Taberg var viktigt för befästningarna vid Jönköping slott. Danskarna fanns vid den här tiden vid den södra Smålandsgränsen. Järnmalm från Taberg var lättbruten men inte av bästa kvalitet utan blandades med myrmalm. Till masugnsprocessen åtgick det extra mycket kalk och limsten. Byamännen i Harge, som hade kalksten på sin mark, ålades därför av Karl IX att sörja för transporterna från Vätterns norra ände till den södra. På returren hade man järnmalm till Lerbäcks bergslag och till masugnarna vid Vättern.

Från 1700-talet finns fragmentariska texter som vittnar om Hargeböndernas roll i limstenstransporterna. Vid mitten av 1700-talet skriver Härleman att Jönköping "... ej äger ett enda fartyg, utan måste se sina Lybeckare, Askersundsboerne, både dit föra för den för Jönköpings bergslag nödiga limstenen, som och ifrån Taberg nederskaffade jernmalmen". År 1766 besvärar sig "Bergsallmogen

Igelbäckens masugn. Foto: A. Åkerberg

uti Tabergs och Lerbecks Bergslager, som hafva en lageligen stadsfästad öfverenskommelse sins emellan, at fritt få byta malm emot limsten

Åtta råbockar

Behovet av limsten ökade under 1600 och 1700-talet och vid 1800-talets mitt fanns åtta råbockar för transporter. Från 1837 föreligger i Harge by en arvskifteshandling, vilken efter bergsmannen Anders Andersson i Harge Storgård upptar ”5/8 i Segelbåten Björnen, värderade till 666 riksdaler och 32 shilling samt 1/4 i båten Snäcka, värderad till 183 riksdaler 16 skilling.” Råbockarna ägdes som partrederier där Hargebönder, bergsmän och åboer förmodligen var de största delägarna.

Mycket av det skrivna material som kunnat öka vår kunskap om verksamheten brann år 1875 upp med gården Intaget där Harge byamäns arkiv förvarades. Ingenjör Axel Giöbels arkiv med handlingar angående sjötransporter gick förlorade när herrgården i Bastedalen brann år 1933.

Gruvbrytningen skedde i börja genom så kallad tillmakning. Klippväggen eldades varm och därefter kylde man med vatten. En ca 2-3 centimeter tjock skälla släppte vid varje kyltillfälle. Brytningsmetoden slukade skogarna runt gruvorna. Falu gruva förbrukade på ett år 95 000 kubikmeter ved på ett år för tillmakning. Det var inte förrän från 1730 som tillmakning sakta ersattes med krutsprängning. Första krutsprängningen skedde i Nasafjäll 1635 och i Röros 1644 beroende på avsaknaden av skog. Andra gruvor började krutsprängning omkring 1730. Motståndet mot krutsprängning berodde på sprängrisken och att berget blev fullt av sprickor och därmed osäkert och i behov av skrotning och stöttning. Sprängolja (nitroglycerin) började användas 1868. Dynamit var nitroglycerin i fast och stabilare form.

Järnframställningens enorma behov av träkol gjorde att man fick längre och längre transportväg till masugnen när skogen högs ner. På 1880-talet kulminerade användningen av träkol i Sverige med en åtgång på 54 miljoner hektoliter. Antalet masugnar i landet var över 200. Det var många gånger bättre att placera masugnen där kolet fanns och frakta malm och limsten. Masugnar i Granvik och Igelbäcken i norra Vättern är sådana exempel.

En masugn på 1800-talet kunde leverera tre ton järn/dygn. Men till detta krävdes stora mängder träkol. För att framställa ett ton järn åtgick 10 kubikmeter träkol. En masugn behövde träkol från en normalstor kolmila varannan dag. Man inser varför masugnen placerades där det fanns god tillgång på skog. Det var ett enormt företag att hugga och frakta kolved, resa milan, kola, och sedan i ryssar (stora korgar, kolyssar) frakta träkolen till järnbrukets kolgård. Det var många torpare med hästar därmed fick sin försörjning. Transporterna från de väglösa skogarna gick på vintern över frusna sjöar och våtmarker. Att ha korta transporter för det spröda kolet, som lätt skakade sönder, var önskvärt. Många sågverk kolade också sitt spillvirke.

Ny teknik

Hyttorna var i början små så kallade mulltimmerhyttor som långsamt ersatt de lågproduktiva blästerugnarna. Hyttorna användes sporadiskt, mycket beroende på att det tog tid att få fram malm med hjälp av tillmakning. En hel del sjömalm som hämtats på Vätterns botten kom även till användning. Slutprodukten var så kallat osmundjärn som även exporterades. Osmund var ett standardformat av smidesjärn som vägde tre hekto. (24 osmund vägde ett lispund) På 1600-talet ersattes mulltimmerhyttorna av större hyttor byggda i sten och tegel och processen blev snabbare med kortare tid mellan tappningarna. Slutprodukten från masugnen blev nu mer smidesbart råjärn. Järnet fårskas till handelsstål genom att i hammarsmedjor smidas till stångjärn. Exporten av stångjärn gav staten mycket välbehövliga inkomster. Ny teknik infördes med utländska smeder och bergsmän.

För att driva en hytta krävdes tillgång av vattenkraft för bläster och malmkross. Fram till mitten av 1800-talet stoppades driften vintertid om inte vattnet räckte för att driva maskinerna. Ångmaskinen på 1800-talet gjorde att kontinuerlig drift blev möjlig och pågick utan avbrott med flera tappningar varje dygn. Granviks masugn som fick sitt tillstånd av Carl XI på julaftonen 1686 var i drift med ett utslag var fjärde timme i över 200 år, och med mycket få avbrott. Ett system av dammar tryggade vattentillgången. Malmen togs från Närke och Smålands Taberg.

Runt hyttorna fanns stora lager av malm, kol, limsten och kvarts som behövdes för processen. Den krossade malmen rostades innan den transporterades till masugnskransen. Rostningen gjordes för att driva ut vatten, kolsyra och svavel ur malmen. Masmästaren, som styrde masugnsprocessen var angelägen om att det fanns stora buffertlager att ta av om det krånglade med leveranserna. Tillgången på råmaterial fick inte tryta. En masugn är inget som man slår av och på hur som helst. Eftersom masmästarens skötsel av masugnen till stor del byggde på erfarenhet och mätmetoderna var begränsade ville han att kvaliteten på malm, limsten och kol var jämn och tillgången säkrad så att han slapp obehagliga överraskningar. På den här tiden existerar inte begreppet Just in time...

Tidig energikris

Gruvdrift, kolmilor och masugnsdrift slukade kolossalt mycket skog. Till detta kom även alla tegelbruk och kalkugnar. Redan på 1600-talet uppmärksammades bristen på skog i anslutning till gruvor och hyttor och i en skrivelse från 1639 kan man läsa *En Part som uti Bergslagerne och däromkring boende äre, med Svedjefällande och andre slike onyttige Skogsbruk storligen utdöda och fördärva skogarne som under bergsbruken ligga*. Det var svedjebruket som bedrevs av inflyttade från Finland, som nu uppmärksammades. 1641 tillät drottning Kristina i en skrivelse till landshövdingen i Örebro, Gustaf Lejonhufwud, att man drev bort svedjefinnarna från sina hemman. Svedjefinnarna blev nu istället nyttjade som vedhuggare, kolare och körare av kol, malm och järn. Tiveden, Bergslagen och Uppland blev till vidsträckta kalhyggen. På Mälaren skeppades ved för uppvärmning av den växande staden Stockholm, men tillgången var otillräcklig. Gustav III frös i det vinterkalla slottet. En tidig energikris. Den 27 januari 1767 vid ett möte i Rikets Råd uppdrogs åt arkitekt Carl Johan Cronstedt och Fabian Wrede att ta fram en mera energisnål eldstadstyp. Den 6 november samma år presenterades den svenska kakelugnen som började byggas på Rörstrand, både bränsleeffektiv och vackert utsmyckad. En som år 1772 också uppmärksammade skogsskövlingen var Johan Fischerström som i sin Mälarskildring skriver följande: *Endast i Upland har 3000 hemman, som sakna all tillgång af egen skog. Vår obekymmersamhet är obeskriflig. Ett Island, ett Grönland, borde sväfla oss för ögonen. Vi kunna äfven så lätt frysa som svalta ihjäl. Kläna barnen tvingas af köld ofta förfrysas. Smittosama sjukdomar borttrycka flere af dem på slätter än i skogsbygder*. Han fortsätter: *Om man ville begripa at då skogen på något ställe aldeles uthugges kan all must och föda för växter uttorkas. Sen, desse stora slätter och kala högder! De stora glesa skogarna runt hyttor och gruvor hade det goda med sig att det blev utmärkt betesmark för den boskap som fattiga torpare så*

väl behövde för sin försörjning. De kulliga korna var också väl anpassade för att ha sitt sommarbete på de kala hyggerna. Höet från de små ängarna runt torpstugorna reserverades för vintern.

Råbockarna

De båtar som byggdes i Harge användes för att frakta sten från ena änden på Vättern till den andra. Carl Lemchen skriver i en artikel i tidskriften *Från Skog och Sjö* år 1914 *"Byn hade sin egen skeppsbyggmästare, som ledde nybyggen och reparationer och därför erhöll betalning, mat och handräckning efter urgammal beräkningsgrund."* Hargebönderna ägde förutom andelar i råbockarna även tegelbruk och kalkugnar. I mantalslängderna för Hammar socken finns för Harge sju båtförare upptagna. I 1844 är mantalslängd står åboerna som ägare till sju odäckade segelbåtar om 16 lästers dräktighet, där framgår även att i Harge Norrgård "Sandtorp" var skrivna följande båtförare: Båt nr 1: Jan Petter Jansson, båt nr 2: Daniel Jonsson, båt nr 3: Erik Jansson, båt nr 4: Jan Jansson, båt nr 5: Carl Jonsson, båt nr 7: Johan Peter Persson samt båt nr 8: Johannes Anders Albin Gustafsson. Båt nr 6 saknas således i nummerserien och det ger Carl Lemchen rätt när han anger antalet till **åtta**. En saknas, kan det bero på vikande efterfrågan av limsten, eller har den förlöst? 1848 redovisas fortfarande sju båtar. Under vintern hölls båtbesättningarna sysselsatta med reparations- och nybyggnadsarbete under ledning av skeppsbyggmästaren.

Ricktor omriggad till slup. Foto: Bröderna Jonsson, Brevik.

Ruff för två

För att underlätta lastning och lossning var råbockarna helt öppna. Lasten var inte känslig för väder och vind. Ett utrymme fanns i stäven där ankare och ankarkätting förvarades. Ankarkättingen var ålderdomligt hemmasmide med långa länkar. De långa länkarna gjorde den svårhanterlig och det kunde lätt bildas kinkar. Ankaret var enligt uppgift från Aspa bruk. Aktern hade spegel och där fanns en liten ruff för den två man stora besättningen. Här kunde de koja och laga mat. Storleken på de klinkbyggda båtarna varierade, men i början på 1800-talet var längden 18–20 m och bredden 6 m och lastade ca 70 ton. Fyra kraftiga tvärskeppsbalkar förstärkte skrovet och var samtidigt underlag för några kraftiga lösa plankor som bildade en förbindelse mellan för och akter på det öppna skrovet. Plankorna användes som landgång vid lastning och lossning. Sudband och avvisarlistor var rejält tilltagna.

Seglet som var ett råsegel gav dem namnet råbockar. Det var också det namn som Hargebönderna använde. Andra kallade båtarna för "Hargepesar" (pese = pråm) eller "Kalkjödgar, ofta lite nedsättande. Kanske var det anledningen till att båtarna döptes till namn som Hjorten, Eljen, Gallhjorten och Stenbocken. Det sista namnet är riktigt fyndigt. Alla båtar hade namn, även de som i mantalslängderna betecknades med ett nummer. Antalet båtar som genom åren seglat med limsten var stort och man hittar lätt namnen på ett tjog av dem.

Masten stöttades av för- och akterstag och tre vant på varje sida. Segelduken var av eget odlat lin som vävts i så breda våder som gårdens vävstol medgav. Våderna syddes ihop till ett segel

på ca 8 x 15 m. För att hålla rån till den 18 meter höga masten då seglet hissades användes en surk av krokväxt marachbjörk. Vid bidevindsegling sträcktes stående liket med boliner till någon lämplig plats för om masten. Möjligen användes en klostång som anbringades i en eller flera boliner för att sträcka lovartliket på samma sätt som på Göta älvbåtarna, som hade en liknande rigg.

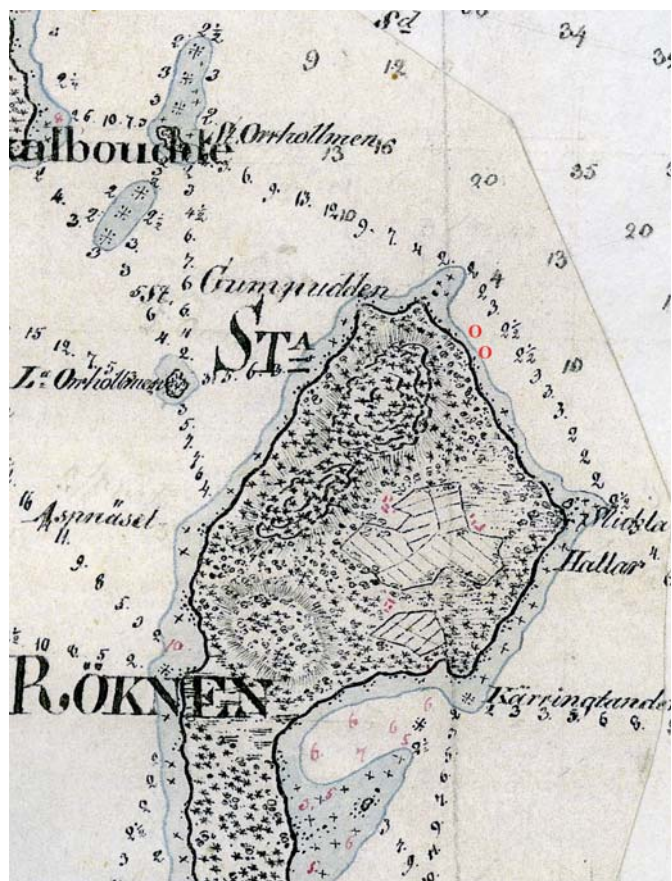
Bäst i medvind

Råbockarna var dåliga på kryssen och man föredrog att invänta undanvind innan man gav sig av. Helst ville man ha mycket hård medvind. Om man ska tro på uppgiften att man seglade 65 distansminuter på 7–8 timmar (8 knop i genomsnitt) så förstår man att vinden måste vina om örnen på besättningen. CL (Carl Lemchen) skriver om sin ungdom i Jönköping då han såg eskadrar på 5–6 båtar komma länsande i hård vind *"alla som sågo dem, äfven de sakförståndiga, förvånade sig öfver, att det gått lyckligt för de djupt nedlastade, odäckade farkosterna"*. CL skriver även: *"råseglet hade den egenskapen att, såsom gamla fiskare och skeppare uttryckte sig, "lätta" båten, en egenskap, på hvilken de satte ett mycket stort värde"*. Med ett fribord på 40 cm vid full last vill man inte heller kränga båten vid segling i grov sjö. För att segla från Harge till Jönköping behövdes inte heller några större kursändringar, det var bara rakt fram hela vägen så när rätt vindriktning, gärna hård vind, inträffade var det bara att stå på.

Den sista november, en fredag år 1871, lämnar en eskader av fyra råbockar och en slup Jönköping för att segla till Harge. Slupen Orion är mindre än råbockarna, bara tio m lång och förmodligen däckad. Det är inte känt vad den haft för ärende eller tillhörighet. Under alla omständigheter hade man valt att göra sällskap med råbockseskadern på deras sista resa för året. Ingen anade att det skulle bli den sista någonsin även om man länge känt av konkurrensen från kanaltrafik, ångbåtar och järnväg.

Ombord på Orion fanns en passagerare som följt med till Jönköping där han köpte ett åttkantigt väggur (s k skeppsur) som skulle vara bli en julklapp. Det var inte så långt till jul. Dagarna är korta, man kan räkna med fullt dagsljus i 6–7 timmar och det finns inte mer än två fyrar i hela Vättern. Att segla i vintermörkret var ingen som frivilligt strävade efter. Stränderna var mörka. En av fyrarna var Fjuk som med fast sken från en oljelampa med sideralspegel inte hade speciellt lång räckvidd. Den andra, Paveljonguddens fyr på Vanäs udde, var med sin placering inte synlig söderut, ett förbiseende när man byggde den. De viktigaste hjälpmedlen för navigation var logg, lodlina och skeppskompass. Lod med lodlina mäter vattendjup och bottenbeskaffenhet. För att mäta farten finns en stor trärulle med logglina som har en skädda i änden, linan är försedd med knutar som markerade antal knop och garnändar markerar halva knop. Ett timglas med 15 sekunders gångtid mäter tiden då logglinan löper ut. När timglasets tömts kan man läsa av farten med stor noggrannhet. Kanske har man också ett sjökort, men det är mera tveksamt, skepparna på råbockarna kunde sin sjö efter många års segling mellan Vätterhamnarna.

Under fredagen är vinden ganska svag när man väljer att följa det västra landet norrut. Hargeskepparna visste var det var lämpligt att förtöja eller ankra när mörkret kom. Här i södra Vättern finns det inte några stora uddar eller naturhamnar som kan ge lä, men i slutet av 1800-talet fanns ett antal bryggor för utskieppning av timmer, slipers, länsstockar, ved mm. I dag är det bara sönderfarna stenkistor under vattnet som visar var lastbryggorna en gång legat. Två båtar, Orion och Styrbjörn har hunnit till Hjo innan vinden mojnar och mörkret sänker sig. De andra, Eljen, Snäckan och Norden som bara hunnit hälften så långt ankrar vid Svedudden för natten. De seglade långsammare eller så hade inte hunnit lämna Jönköping lika tidigt. På lördagens morgon tycker skepparna i Hjo att det var för svag vind och man bestämmer sig för att ligga still, men när man får se de tre båtarna från Svedudden komma *"drifvande för ett svagt sydligt drag"* som C.L. skriver, då hissades segel på Orion och Styrbjörn. Hela den samlade eskadern styr nu norrut mot Röknasundet. För dem som startat vid Svedudden blir det en resa på 46 nautiska mil innan man kan ta kväll.

Förläsningsplatsen är markerad med röda ringar. Sjökort St Rökne från år 1816-1817. Sjöfartsverket.

Det svaga sydliga draget var inte heller så dåligt utan farten låg runt sex knop.

Svår storm

När man kom till sundet mellan Orrholmen och St. Rökne började bli mörkt och ett tilltagande snöfall reducerade sikten ytterligare. Eskaderchefen, som är den äldste av skepparna, ropar "Nu ankra vi och segla hem i morgon bitti. Vi är ju så gott som hemma". Det var bara sex nautiska mil kvar till hemmahamnen, men att angöra kusten i mörker var inte att tänka på. Den ena efter den andra rundar Gumpen och kastar ankar i det ökande snöfallet. Platsen är väl känd, de har ofta sökt lä för sydliga vindar här bakom den täta skogen och timmerberget. Norrut är det sex nautiska mil öppet vatten.

Plötsligt kantrar vinden till NO och tilltar. Temperaturen sjunker till tio grader under noll. När vinden ökar till svår storm får man allvarliga bekymmer. Fartygen draggar trots att masterna kapats. Den ena efter den andra slås i spillror mot strandstenarna. Det är djupt ända in till land så besättningarna klarar att ta sig i land i det kompakta mörkret. Eljen klarar sig runt Gumpstenen och kan ligga för sitt ankare i den lilla Gumpaviken där det lär lite från den höga skogen. Snäckan klarar sig också runt udden men strandar på ett grund. En man, passageraren på slupen Orion, blir ihjälslagen av nedfallande rundhult vid strandningen. Bekymren är inte slut med detta, de genomblöta och köldskadade männen försöker nu i mörker och snö hitta den körväg som de vet leder till de bofasta på ön. En del går vilse i skogen och hittas inte förrän på morgonen när skogsarbetaren Gustav Adolf Duktig hjälper till att leta. Duktig som snart ska fylla 30 år är en av de bofasta här på ön och sammanbor med sin sju år yngre syster Hulda Amanda Duktig. Av någon anledning vill Gustav Adolf Duktig i stället kalla sig Dahlgren, något som förbryllar prästen som i en husförhörslängd skriver "Gustav Adolf Dahlgren (egentligen Duktig)". Rökne är bebodd, på en sjökarta från 1817 är tre gårdar utsatta på norra delen av ön, så hur "duktig" Dahlgren än är så fick han säkert hjälp av de andra öborna. Männen är så utmattade och

köldskadade att de måste stanna på ön i åtta dagar innan de orkar fortsätta hem. Alla utom två fick men för livet.

Råbocken Snäckan som klarade stormen förbyggdes 1872 i Harge. År 1873 och 1887 ägs hon av en J. Andersson i Hammar. Den 21 december 1894 registrerades hon på Carl Johan Nyman m. fl. i Askersund. På slutet av 1890-talet såldes hon till handlanden Gustav Oscar Karlsson i Ingelsby. 1901 omdöpt till Svea. Den 6 maj 1902 såldes hon av Karlssons sterbhus till Jonas Alrik Johansson m. fl. i Harge. Den 2 februari 1905 såldes hon till Husvarna Trävarubolag. Söld till Axel Kindbom Karlsborg den 8 april 1913. Motor fick hon 1917. Ändrad från jakt till galeas 1936 i Sjötorp. Söld 1954 till Sven Ulrik Lindberg, Stockholm. Söld 1958 till O. A. Palm m. fl., Stockholm. Ändrad till lustfartyg och omdöpt till Snäckan. År 1961 såld till dansk medborgare. Vintern 1964-65 sjönk hon vid Strandvägen, hon hette då Batseba, men hade hetat Dan Viking. Hon bärgades och var igång 1965 men hon hade sjunkit 1966.

Den andra råbocken som klarade den svåra stormen var Eljen. Enligt vissa källor (Yngve Malmqvist) kan fartyget dateras till sent 1700-tal, byggt i Harge som nummerskepp i form av råbock. Omkring 1828 då nummersystemet, som var en del av skråväsendet, avskaffades fick fartyget namnet Eljen. Om detta råder emellertid viss osäkerhet. Säkert är dock att Eljen byggdes som råbock på varvet i Harge före 1828. Eljen byggdes om på varvet i Harge. Det blev en rätt omfattande ombyggnad där klinken jämnas till och kravellbord läggs utanpå. Skrovet höjdes med minst en bordgång och däckas. Den hjärtformade akterspegeln ändras till en bredare slupformad akter och riggas dessutom om till slup. Eljen som nu döps om till Rictor har efter ombyggnaden måtten: längd 18,55, bredd 6,49, djup i lastrum 2,29, djupgående 2,70. Brutto 57,81 ton, netto 46 ton och 100 ton dw. År 1894 ändrades namnet i Jönköping till Rictor. Under de år som hon seglade i Kindboms rederi i Karlsborg var Carl Edvard Jonsson skeppare mellan åren 1902 till 1939. Jonsson var mer känd som Brevikaprästen på grund av sin starka stämma och svavelosande språk. Hans far, Jon Jonsson hade också varit skeppare och seglat kalksten till fästningsbygget på kronans båtar. År 1939 riggades Rictor om till galeas vid en ombyggnad i Sjötorp. Rictor hade sedan många ägare och namnbyten innan hon slutligen som Nordens äldsta segelfartyg sjönk vid kaj i Stockholm 1997. Statens Sjöhistoriska Museer gjorde då en uppmätning av skrovet i samband med upphuggningen. Där konstaterades (för alla som tvivlat) att det verkligen varit en klinkbyggd råbock. Tjockleken på skrovet varierade mellan 40-70 mm i ett till tre lager, något som Gustav Dillner från Sjöhistoriska kommenterar med "... aldrig sett något liknande."

I och med upphuggningen av Rictor försvann det sista synliga spåret av en verksamhet som pågått i nästan 270 år. Råbockarnas tid var definitivt förbi.

Anders Åkerberg

Södra Tyghusgatan 1

546 30 Karlsborg

Telefon: 0505/44969

E-post: anstalten@carlsborg.net

Källor

Andersson Jens, Harge Byamän Harge Norrgård

Claesson Claes, Schas och Råbock 1944

Furuhagen Hans, Mercurius och Vulcanus

Granviks hembygdsförening

Johnsson Roland och Erland Brevik Karlsborg

Kardell Lars, Tivedens Nationalpark 1982

Karlsson Harry, Vätterbåtar

Kelldorff Bertil, Finsk invandring till Tiveden med omnejd.

Lemchen Carl, Råbockarna Från skog och sjö 1914

Malmqvist Yngve, De seglade på Vättern 1986

Samuelsson Gunnar, Råbockarna i Harge Saga och sanning 1976

Statens Sjöhistoriska Museum Sökord Allmogebåtar. 1969:35,36

Weiler Gösta, Mäster Gudmunds Gille 1939, 1958

Döden speglad i aktuell kulturforskning

Döden speglad i aktuell kulturforskning. Symposieföredrag utgivna av Anders Gustavsson (red.) Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur. Uppsala 2009.

Antologin *Döden speglad i aktuell kulturforskning* bygger på en rad inlägg vid ett symposium i Oslo, 2008, som arrangerades av Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur.

Anders Gustavsson, professor i kulturhistoria vid universitetet i Oslo har redigerat den läsvärda volymen som består av 12 uppsatser författade av etnologer, historiker, religionsvetare, sociologer och teologer från Norden. Antologin är indelad i fyra avdelningar: död och begravning som forskningsfält förr och i modern tid, forskning om döden under medeltiden, döden i det tidigmoderna samhället och olika aspekter av döden i det moderna och mångkulturella samhället.

Publikationens omslag, en kalkmålning av Albertus Pictor i Dingtuna kyrka, Västmanland, med motivet Jungfru Marie död, väcker läsarens förhoppning om att medeltida förhållande behandlas. Läsaren blir inte besviken. Teologen Fallberg Sundmark från Uppsala och kulturhistorikern Kjus från Oslo presenterar två artiklar om döden under medeltiden. Fallberg Sundmark skriver om det så kallade sockenbudet som var noga reglerat i de medeltida landskapslagarna. En rad ceremonier, tända ljus, bikt, nattvard och sista smörjelsen utfördes för att ge den döende syndernas förlåtelse och samtidigt en rening av både kropp och själ. Ceremonierna ansågs skydda mot djävulen i dödsögonblicket samt ge evigt liv. Kjus uppehåller sig vid brottslingar som dömts till döden. Stöld var förutom dråp, en vanlig orsak till dödsstraff i Norge under 1200-talet, vilket kom att ersätta fredslösheten, den privata hämnden och rätten att ta livet av brottslingar.

Professor Gustavsson skriver om människors upplevelser kring död och begravning utifrån en västsvensk bondes dagböcker från senare hälften av 1800-talet. I dagboksanteckningar kan information hämtas som sällan går att finna i andra samtida källor. Bland annat får vi veta hur begravningarna utfördes, valet av dekorationer och kosthållet i samband med begravning men också något så ovanligt som en inblick i människors känslor inför sjukdom och död. Ytterligare exempel på värdefull information, som kan finnas i dagböcker, är dödsorsaken som prästen många gånger undanlät att skriva ned i dödboken.

Sociologen Hviid Jacobsen inleder antologin med en artikel, *Den femte fase – med Philippe Ariès ind i det 21. Århundrede*, där han utgår från den franske mentalitetshistorikerns tankar kring hur döden under 1900-talet tabuerades och kom att gömmas undan men nu återigen har trätt fram i offentligheten. Av samma åsikt är Bringéus som har forskat i ämnet under 60 år. Under denna tid har synen på döden förändrats, från en undgängömd position till att ta allt mer plats i både media och forskning. Bringéus har bland annat undersökt sedvänjor kring dödsfall och begravningsritualer. Tydliga klasskillnader gjorde sig gällande i transportsätt till kyrkan, kistans utformning, material och dekoration, ringningen för den döda, platsen för jordfästningen och inte minst gravvårdens storlek, utformning och placering på kyrkogården. Allt detta som i en inte alltför avlägsen tid tydligt markerade människors olika värde, till och med efter döden.

Professor Skarin-Frykman, Göteborgs universitet, belyser i en artikel klasskillnader efter döden i en artikel med det välfunna namnet *Finns det ohederliga begravningar?* om arbetarbegravningar under sent 1800-tal och fram till 1930-talet i Göteborg. Artikel-författaren lyfter fram hur viktigt det var för många arbetare att få en så kallad hederlig begravning. Det handlade om en social markering. Även fattiga, egendomslösa människor kunde visas respekt efter döden. Ibland hade kanske denna respekt aldrig visats under livstiden. Begravningen har spelat ut sin roll som socialt distinktionsinstrument och blivit en privat angelägenhet men det betyder inte att traditionella bruk spelat ut sin roll eller att det saknas sociala markeringar vid begravningarna idag. Skarin-Frykman menar däremot att förändringarna, som skett under kort tid, har lett till en ökad respekt inför den avlidne och de närståendes önskningar angående utformning av begravning oavsett klass.

Antologins finska bidrag kommer från Kemppainen vid Helsingfors universitet. Hon har analyserat dödsannonser i Finland och deras förändring från 1800-talet till nutid. Här presenteras ett oerhört spännande fenomen som inte är allmänt känt för svenska läsare: *karsikkoträden*. En bit av stammen på en gran eller tall, som växte längs begravningsföljets väg till kyrkan, barkades av och där ristades den dödes döds- eller födelsedatum in, ibland initialer, bomärken och kors. Syftet var att undvika gengångare. Man tänkte sig att den dödas själ inte kunde passera ett sådant träd fyllt med ristningar.

Den individualisering som skett under senare år kring begravningsformer, dödsannonsers utformning och gravvårdarnas utseende och utsmyckning tar den danska arkitekturhistorikern Sommer upp i artikeln *Det flygtige og flydende – tendenser i dansk kirkegårdskultur*. Också en religionshistoriker, Døving, knuten till Oslo universitet har intresserat sig för begravningsformer i det flerkulturella samhället. Vi får numera ta del av fler religioner och därmed följer nya önskemål i samband med begravningsceremonier och gravplatsens utformning. Idag är Islam den näst största religionen i både Sverige och Norge. En viktig fråga som Døving belyser med sitt bidrag är om det är rätt väg att gå när man med särskilda muslimska begravningsfält riskerar att cementera fast kulturella och religiösa mönster som inte representerar alla muslimer? Etnologen Lukkarinen Kvist vid Linköpings universitet tangerar ämnet utifrån en annan infallsvinkel genom att ta upp gravplatsens betydelse för finska immigranter. Valet av gravplats visar sig vara beroende av var de efterlevande befinner sig. Gravskötseln är det centrala. Föreställningen om den välvärdade graven kan ses som en metafor för att den avlidnas minne skall vårdas av barn och barnbarn.

Döden slipper ingen undan, men sätten att avsluta livet på varierar. För några blir det hastiga slut, för andra kan det handla om en mer utdragen döds kamp. Särskilt vid obotliga sjukdomar som till exempel cancer är det viktigt att patientens välbefinnande står i fokus. Alla önskar vi att få dö en god död. Detta viktiga men tunga ämne skriver stockholmsetnologen Karlsson om i artikeln *Att möta och bemöta den döende kroppen*.

Antologin avslutas med en presentation av etnologen Svensson, från Stockholms universitet, om ett pågående forskningsprojekt kring landssorg, det vill säga kollektiv sorg i ett nationellt perspektiv. Perspektivet har förändrats. I äldre tid var landssorg endast knuten till dödsfall bland medlemmar ur kungahuset. Svenssons forskning kretsar kring hur kollektiv sorg ur nationell synvinkel ser ut idag. Hon konstaterar, som flera andra av artikelförfattarna, att döden under senare tid trätt fram i ljuset och en förändring har uppmärksamats till mer utlevelsefulla och individuella ritualiseringar kring både död och begravning.

Intresset för detta forskningsfält är stort, därför bör boken locka en bred läsekrets både inom och utanför den akademiska världen.

Ritwa Herjulfsdotter

Bibliotekarien i korgen

En av våra främsta biblioteksmän genom tiderna är utan jämförelse Gustaf Edvard Klemming. Han var född den 5 september 1823 i Vingåker och avled i Stockholm den 31 augusti 1893. Efter studier blev han student i Uppsala 1841. Klemming anställdes vid Kungliga Biblioteket 1845, blev Överbibliotekarie 1877 och avgick med pension 1890. Han var bibliotekarie i Svenska akademien 1851–90 och amanuens vid Myntkabinettet 1854–72.

Klemming var inte bara en kunnig bibliotekarie. Till hans fördel kan läggas att han även själv samlade böcker. Självklart var han en trogen gäst vid bokauktioner, och det var företrädesvis de äldre svenska trycken före 1700 som han intresserade sig för. Med detta huvudtema kom han under sin bibliotekarietjänst att samla ihop en nära nog komplett samling i Kungliga Biblioteket, där hans egen samling, som han skänkte till biblioteket 1856, utgjorde en god grund. Hans egen samling omfattade över 10 000 tryck – svenska tryck och utländsk litteratur – om Sverige. Klemming tog även aktiv del i KB:s nya biblioteksbyggnad i Humlegården som stod färdig 1878.

Klemming utgav ett flertal viktiga bibliografiska verk. Här kan bara nämnas några viktiga, såsom Sveriges dramatiska litteratur till och med 1875 (1863–79), Sveriges kalendariska litteratur (1878–79) och den viktiga Samtida skrifter rörande Sveriges förhållande till fremmande magter (1881–83). Inom Svenska Fornskriftssällskapet var han ytterst verksam och har i sällskapets serie utgivit 28 band.

Andra intressanta utgivningar av Klemming är: Anteckningar om Rudbecks Atland 1863, Ur en antecknares samlingar 1868–73, och Ur en samlares anteckningar 1883–86. Tillsammans med J. G. Nordin utgav han 1883 Svensk boktryckerihistoria 1483–1883. Klemming tog initiativet till ett flertal faksimilutgåvor av flera av våra äldsta tryck. Här kan nämnas Dyalogus creaturarum, Vita Katherine, Vita Brynolphi och även Västgöta

Lagbok 1889, en utgåva av Äldre västgöotalagen. Han utförde ett gigantiskt arbete med att sammanföra blad från de gamla missaleutgåvorna. Det främsta arbetet var kompletteringen av Missale Upsalense.

Klemmings mångsidighet och stora lärdom kring de äldre trycken gjorde att hans arbete som Överbibliotekarie med alla dess administrativa åtaganden blev lidande. Det han inte var intresserad av ägnade han föga tid åt. Hans eget yttre var däremot alltid aktuellt för honom och han kan beskrivas som en ytterst fåfång person vad det gällde sitt eget utseende. Hans väldiga hår och skägg kammades omsorgsfullt. Hans excentriska läggning och uttalade intresse för mysticism och spiritism var vida kända. På grund av ohälsa och framförallt av svår astma hade han svårt att förflytta sig och tog under långa tider sitt kontor till bostad trots att hans bostad inte låg långt från hans arbetsplats. Bibliotekets böcker kom allt mer att räknas till hans egen egendom och han bytte och handlade friskt med dubletter. Ett kraftfullt spår av närighet fanns hos honom om han upptäckte att någon hade en utgåva som han dvs. biblioteket saknade. Han blev känd för att inte sky några medel för att få tag i böcker till "sitt" biblioteket. En anekdot berättar att efter varje besök hos konsthandlaren Henryk Bukowski, brukade denne omfamna Klemming till avsked för att känna efter om Klemming inte hade fått med sig någon bok under besöket.

För sin hädanfärd hade Klemming gjort noggranna instruktioner och han hade själv skrivit notisen om sin egen död och talat om vilka som skulle få notisen. Han var en ivrig anhängare av likbränning dvs. kremation och var en av grundarna till den första eldbegängelseföreningen. Han hade föranstaltat att han skulle brännas i en flätad korg med lock som han även brukade som säng på sitt tjänsterum. Tyvärr går det inte alltid som man önskar. Vid Klemmings död visade sig korgen för stor för krematorieugnen. Han fick jordbegravas i korgen och vilar idag på Norra Kyrkogården. På hans grav står en stor bautasten.

Även när det gällde familjeförhållanden var Klemming ganska annorlunda mot tidens sätt att se på saker och ting. Han gifte sig 1863 med Clara Louise Schönberg (1833–1913) och fick med henne fyra döttrar som samtliga föddes innan föräldrarna hade gift sig!

Johnny Hagberg

MATS REHNSTRÖM
Rara böcker, bibliografi & handskrifter

ANMÄL DIG FÖR ANTIKVARIATETS
NYHETSBREV

- De skickas till abonnenterna via E-POST
- Nyhetsbrevet distribueras i PDF-FORMAT
- De utkommer med en till två veckors mellanrum.

ANMÄLAN GÖRS ANTINGEN VIA E-POST:
rehnstrom@svuf.se
ELLER VIA FORMULÄRET PÅ VÅR HEMSIDA:
www.matsrehnstrom.se

Lidköpingsarkitekt skriver memoarer

Helgo Zettervall skildrar 1850-talets Lidköping

Sveriges mest omtalade och kände arkitekt mot 1800-talets slut hette Helgo Zettervall. Han kom att leda restaureringar av flera domkyrkor bl a i Lund, Strängnäs, Skara, Uppsala och Västerås och själv rita en rad kyrkor och andra byggnader. Zettervall föddes 1831 i Lidköping och har i sina memoarer, skrivna 1902, berättat om sin bakgrund och uppväxt. Mycket var det slumpen som gjorde honom till arkitekt; den stora branden i Lidköping och koleraepidemien 1853 var pådrivande händelser.

Besvärligt yrkesval

"Då jag närmade mig staden såg jag redan på långt håll ruinerna, de nakna skorstenarna, det enda som icke hade kunnat brinna, allt annat var av trä". Så skriver den 18-årige Helgo Zettervall när han i maj 1849 kom hem till Lidköping. Även hans hem, den Lagergrenska garvargården, belägen mellan nuvarande Skaragatan och Östergatan hade drabbats av elden, aska och sot var allt som återstod.

Vid återuppbyggnaden av staden ansåg sig föräldrarna missgynnade, de fick inte den tomt de ansåg sig ha rätt till, varför de i stället köpte sig en liten gård belägen utanför tullen. Den hette Haga och bör ha legat vid nuvarande Hagagatan, åt Solhagen till. Helgos pappa var garvare, men hade gjort konkurs 1831, varför hans svärfar Nils Lagergren hade övertagit affärerna. Pappan var enligt Helgo "en glad garçon" som efter konkursen livnärde sig som spannmålshandlande i liten skala och på diverse småaffärer.

Helgo hade gått i stadens storskola, mamman ville sedan att han skulle bli präst, men familjen ansåg att studierna vid gymnasiet i Skara skulle kosta för mycket. I stället beslöt man att sonen skulle lära sig till köpman.

Men bodbetjänt passade han inte till, det upptäckte flera köpmän i Lidköping hos vilka han praktiserat. Lika illa gick det för Helgo i Skövde och i Mariestad dit han skickats för att lära "hökaryrket" från grunden.

Nu tvingades han byta yrkesinriktning, nästa plats blev som lantbrukselev i Hjotrakten. Men han passade inte där heller: "vid arbete i åker och äng hade jag ständigt en bok i fickan och så fort jag kunde sätta mig under en buske så fördjupade jag mig i studier" Och det var inte praktisk jordbrukslära han läste utan mest poesi men också lite byggnadslära. Han hade haft turen att på gårdsvinden hitta en hel kista med diverse litteratur; den gjorde så att "min fantasi flög af med mig från plog och harf upp emot det blå".

Helgos arbetsgivare fick det allt svårare att uppskatta hans prestationer som lantman utan ger honom 1849 sparken. Det är alltså som misslyckad bodbetjänt och tilltufsad lantbrukselev han står framför ruinerna av sitt barndomshem. Hans humör kunde knappast ha varit i topp.

Gustaf Lidbeck

Helgo hade alltid haft lätt för att rita och därför hjälpte han nu sina föräldrar med att göra ritningar till deras nya hus. Pappan blev uppenbarligen stolt över sonens arbeten och visade upp dem för stadens rikaste köpman, Gustaf Lidbeck. Denne blev imponerad och erbjöd den unge Zettervall arbete hos sig. Lidbeck höll på att uppföra flera spannmålsmagasin i stället för sina nedbrunna och Helgo får nu både rita magasin och hjälpa till som byggnadsledare på olika arbetsplatser.

Flera handlande hörde snart av sig för att få ritningar, i hela stan rådde en veritabel byggnadsboom och Helgo trivdes som fisken i vattnet. Snart blev han betraktad som något av ett "by-

genie" och deltog med iver i stadens olika baler och nöjen; han höll på att få självförtroende efter sina misslyckade praktikår.

Nicolaikyrkan

Nästan alla hus som uppfördes efter branden var trähus, timret tillhandahölls gratis från stans skogar och byggnaderna var av enkel konstruktion. Några arkitekter behövdes knappast, timmermännen kunde bygga utan ritningar. Zettervall skissade mest fasader och fick god övning i detta; han lärde sig också som tillsyningsman på byggena konsten att bygga i trä.

Nicolaikyrkan hade ju också brandskadats och för att återuppbygga den krävdes ritningar. En löjtnant Hjalmar Wijnblad gjorde dessa och Zettervall fick hjälpa till även vid kyrkbygget. Tyvärr tvingades Wijnblad snart rymma till USA, lämnande efter sig massor av skulder och en rad halvfärdiga byggen. En byggmästare Oppman anställdes nu för att slutföra kyrkbygget och han erbjuder nu Helgo Zettervall att bli hans elev. Denne accepterar och säger upp sin plats hos Gustaf Lidbeck och får nu också undervisning och tillfälle att låna böcker av Oppman.

Kolera

Ett nytt skolhus i närheten av kyrkan skulle uppföras i tegel och detta gladdade Zettervall; han skulle nu få praktik med murning. Då inträffar den svåra koleraepidemien 1853. Gustaf Lidbeck blir ett av offren och den nygifte Oppman blir rädd och ger sig av från stan i all hast.

Men kvar blir Helgo Zettervall, nu som byggnadsansvarig för både skola och kyrka och han går iland med sina uppgifter, trots att många av hans arbetare blev sjuka och dog. "Ingen dag utan att någon saknats, men jag fick andra i stället" skriver han. Det är nu han slutgiltigt gör sitt yrkesval. Han skall bli arkitekt, framtiden tedde sig ljus och han "byggde sig luftslott med krenelering av byggmästarära och konstnärstrykte".

Avsked från Lidköping

Arkitektutbildning gick bara att få i Stockholm och Zettervall beslutar sig för att utbilda sig där. Bidragande orsak till uppbrötet var också en olycklig förälskelse. Ett svärmeri med en ung flicka från trakten uppskattades inte av flickans styvfar, han kom över de ungas komprometterande brevväxling och deras kärlekssaga fick ett lika plötsligt som olyckligt slut.

Det var alltså en något besviken ung man som klev ombord på ångbåten till Stockholm. I sin ficka hade han dock ett rekommendationsbrev från självaste Gunnar Wennerberg till arkitektprofessorn F W Scholander och det kom att betyda en hel del. Scholander hjälpte Zettervall under de första svåra åren i Stockholm och med flit och begåvning lyckades han sedan ta sin examen.

Kritiserad

Zettervalls första större uppdrag blev att restaurera Västerås domkyrka och sedan arbetade han i 20 års tid med Lunds domkyrka, som väl kom att bli hans livsuppgift. Men han var också engagerad i restaureringar av domkyrkorna i Skara, Kalmar, Uppsala och Strängnäs. Han ritade också nya monumentala byggnader t ex Norra Latin i Stockholm och Lunds Universitet och ett otal landsbygdskyrkor.

Märkligt nog blev denne under sin levnad så uppburne arkitekt efter sin död 1907 nedvärderad och hans kyrkorestaureringar ifrågasatta. Vad berodde detta på?

Jo, låt oss se hur Zettervall gick till väga. Först fastställdes byggnadens ålder och ursprungliga stil och sedan rensades allt senare tillkommet bort och kyrkan försågs med torn, valv och ornament i autentisk fasad. Rekonstruktionerna var ofta fria fantasier påstod kritikerna och många kyrkor berövades sin byggnadshistoria i den historiska stilens namn. Dessutom använde Zettervall ofta cement, som var en ny uppfinning och alltså inte tidsenlig, och detta liksom mycket annat ansågs vittna om bristande pietet.

Särskilt illa ansågs Skara och Uppsala domkyrkor ha drabbats av Zettervall, medan domkyrkan i Lund i stort sett undgått kritik. Naturligtvis var inte Zettervall ensam om sin syn på restaureringar, han metoder var vedertagna i hela Europa, framför allt i Frankrike, där den berömda arkitekten Viollet le Duc återskapat medeltidsstaden Carcassonne i zettervallsk anda.

Glädjande nog är en omvärdering av Zettervall på väg. Dagens unga arkitekter, med större intresse för jugendstilen kan uppskatta Zettervalls konstnärliga insats men även beundra hans insatser rent byggnadstekniskt. Det har också hävdats att han är en av den svenska arkitekturhistoriens största konstnärliga begåvningar.

Zettervallsgatan

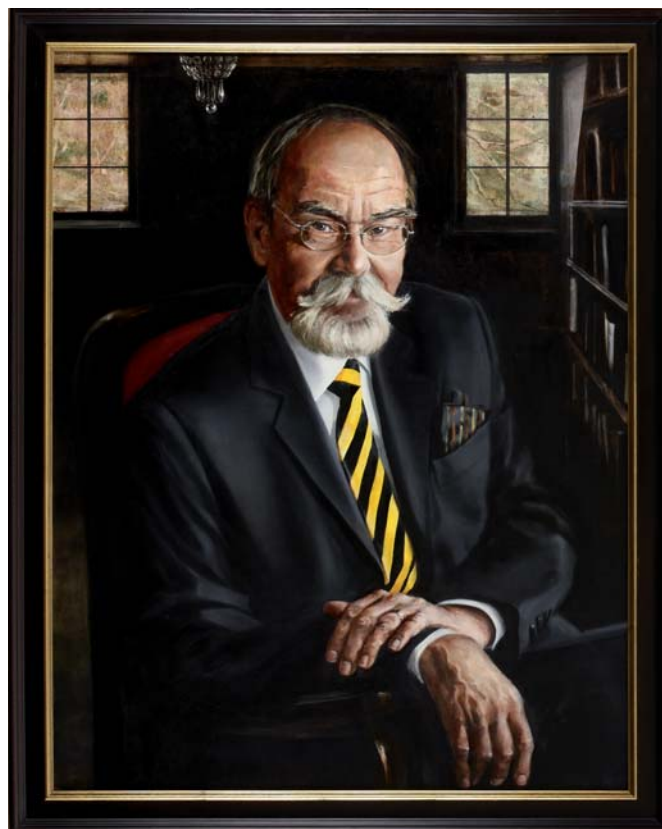
Helgo Zettervalls memoarer ger inte bara besked om hans egen utveckling utan också roande kulturhistoriska bilder från de miljöer där han vistats. Arbets- och nöjeslivet i Lidköping skildras liksom förlustelser och vardagsliv i Stockholm. Persongalleriet är stort, många berömdheter passerar förbi och Zettervall serverar en mängd träffsäkra iakttagelser från Oscar II:s, unionens och klassamhällets tid.

Lidköpings stad har hedrat Zettervalls minne genom att uppkalla en gata efter honom, den ligger inte långt från hans föräldrar Haga och det är säkert ingen slump.

Dessutom finns i Lidköping två byggnader som Zettervall ritat, nämligen Kylanderskolan och gamla Realskolan. Framför allt Kylanderskolan är ett utmärkt exempel på Zettervalls konst och pryder väl sin plats i den vackra Stadsträdgården.

Tore Hartung

Dessa underbara ord

Inspektorsporträtt av Lars-Gunnar Larsson, Västgöta nation

I tolv år (1999–2011) var professor Lars-Gunnar Larsson inspektör för Västgöta nation i Uppsala. Under denna tid har inspektorn hållit ett stort antal tal vid olika tillfällen i samband med middagar och tillställningar på nationen. Talen för oss tillbaka till gyllene stunder på nationen. Från sommarmiddagar till Vårbal. Ett urval av dessa är nu samlade genom Västgöta nations i Uppsala Landskapsförening.

Talen är kryddade av reflexioner och lärdomar som Lars-Gunnar Larsson frikostigt delar med sig av. Som språkman (professor i finsk-ugriska språk) behärskar han talekonsten och ordens valörer på ett mästertligt sätt. Men kanske det viktigaste av allt: han är infödd västgöte, född i Ljunghem och student i Skövde, vilket innebär att han väl behärskar de västgötska dialekterna på ett förunderligt sätt.

Boken över Lars-Gunnar Larsson tal är betitlad Dessa underbara ord. I de olika talens inledande hälsningsord förekommer ofta Kärleksliga Västgötar! Kan det sägas bättre?

Boken kostar 150 kr. plus ev. porto och all vinst går till nationens renoveringsfond och kan beställas genom annamaria.hennersten@gmail.com

Johnny Hagberg

BÖCKERNAS HUS

antikvarisk bokhandel, Lars Angshed

öppet: mån-fre 10-18, lörd 9-13

Slingvägen 1
549 31 TIDAN

tel: 0500-470052
mobil. 0737-430293

www.boeckernas-hus.se

Våldsamma Västgötar Trettondagshelgen 1627

På senhösten 1626 hade situationen för de svenska trupperna i norra Polen blivit brydsam. Svenskarnas basområdet i Weichseldeltat är endast sex mil långt och ca en mil brett. Trupperna är fåtaliga och starkt underlägsna sina polska motståndare. Gustaf II Adolf hade rest hem till Sverige för att hålla riksdag och överlämnat ansvaret till Axel Oxenstierna. I slutet av november koncentrerar Oxenstierna huvuddelen av sina styrkor till den starka fästningen Marienburg, Tyska Ordens tidigare ordensborg, ca fyra mil sydost om Danzig. Isen lägger sig på flodsystemet så att de bekväma och säkra vattentransporterna upphör. Det blir allt svårare för de svenska förband som sänds ut för att samla in livsmedel att värja sig mot det polska kavalleriet på dess stora och snabba hästar. I rullorna för Nils Ribbings västgötaregemente antecknas allt fler knektar som stupade i de många småstriderna. Oxenstierna har en skicklig motståndare, den 35-årige Stanislaw Koniecpolski med de ståtliga titlarna kronhetman och kastellan av Krakow. För svenskarna är det livsviktigt att hålla förbindelsevägarna mellan de isolerade garnisonerna något snär öppna. Här kommer Oxenstiernas administrativa förmåga till sin rätt. Han har ett väl fungerande underrättelsesystem.

Förfärande rapport

Strategiskt belägen i området är den lilla staden Neuteich. Den 6 januari får Oxenstierna rapport, att polackerna nästföljande dag avser besätta staden. Neuteich ligger obehagligt nära Marienburg, endast ca en mil bort. Därifrån skulle de sedan på någon timme med sitt snabba rytteri kunna nå nästan alla svenska garnisoner. Vårt infanteri skulle utsättas för oacceptabla risker vid varje rörelse i området. Oxenstierna kallar till sig fältmarskalk Herman Wrangel, som är befälhavare för de svenska trupperna. Denne finner på råd – men åtgärden är okonventionell och mycket riskabel. Allt måste därför hållas synnerligen hemligt.

Wrangel tar ut en specialstyrka bestående av tre kompanier finska ryttare och 200 musketerare, av vilka hälften är västgötar ur Ribbings regemente och hälften värvade tyskar, alla under befäl av majoren William Seaton. Sent på kvällen samlas trupperna, som får ut stora mängder kulor och krut. Mitt i natten ser de frusna vaktposterna på ordensborgens höga murar den mörka kolonnen av svenskar, finnar och tyskar försvinna över de vita vidderna. Nattkölden bränner i ryttarnas och knektarnas kinder; det är stjärnklart över det snötäckt flacka landskapet. Långt före gryningen når Seatons styrka det lugnt sovande Neuteich med sitt stora avlånga torg.

Lockbetet

Framme i Neuteich, som bara har en svag medeltida mur till försvar, grupperas de finska ryttarna så att de håller uppsikt både ut mot slätten och in mot staden. Bryskt väcks dess sovande befolkning av knektpatruller. Invånarna får det kärva beskedet att ingen får lämna staden. Alla tvingas ut i kylan och föses in i kyrkan vid stadens torg. Kyrkportarna stängs och bevakning sätts ut. Där får inget ljus tändas och Neuteichborna får veta att den som försöker rymma kommer att jagas ifatt av ryttarna. De får också order att hålla sig helt tysta, vad som än händer. Krigets ondska har talat.

Undrande och förskräckta hör snart folket i den lilla staden ljudet av kärror och vagnar som dras omkring. De hör dörrar och portar slamra och anar att deras hem, handelsbodar och verkstäder töms. Skall svenske kungens män plundra dem på allt de äger och sedan sätta eld på deras stad? Vad ont har de gjort för att drabbas av detta? Är det värt att våga ett rymningsför-

sök? Vilket är värst – att få skallen klyvd av en finsk värja eller bröstet genomborrat av en kula från en västgötsk musköt? När Neuteichborna försiktigt spanar ut genom kyrkfönstren i den begynnande dagningen, blandas deras skräck med förvåning: där, ute på torget, står deras vagnar och kärror fullastade med deras ägodelar. Men allt syns övergivet och i oreda. Inte en soldat syns till bland allt detta – men ingen vågar öppna kyrkans port ty här och var vid husen finns patruller, som håller noga uppsikt. De stackars stadsborna anar inte, att deras lilla stad har agnats till ett fett byte för de polska styrkor som svenskarna vet snart skall rida in i Neuteich. Överallt, även på gator, finns lastade vagnar och kärror.

Genial plan

Vad Neuteichborna inte vet, är att major Seaton dragit in ryttarbevakningen och gömt finnarna och deras hästar i stadens gårdar. Infanteriet har också gömts undan – och placerats i byggnaderna så att musketerarna har fritt skottfält ut mot torg och gator. I rådhuset, stadens centrala byggnad vid torget, placeras 50 västgötar.

Under förmiddagen stiger spänningen till olidlighet. Neuteich ligger dödstyst. Alla förberedelser är klara men ingenting händer. Var spionrapporten falsk? Eller har någon röjt planen så att polackerna kan göra ett motdrag? Svenskar, finnar och tyskar undrar inne i husen och på bakgårdarna. Neuteichborna slits mellan förtvivlan och hopp.

Efter flera timmars väntan ser en av de svenska vaktposterna att något händer därute i det vita landskapet: en polsk ryttartrupp närmar sig, i granna kläder, under ståtliga standar, med vimpelprydda lansar och med stora fjäderprydda ryggskenor högt över ryttarnas huvuden. Det är skräckinjagande krigisk grannlåt, värdig en medeltida riddarhär och dödligt farlig.

Major Seaton får rapport: en styrka på 1 000 ryttare närmar sig. Han ger order: högsta stridsberedskap!

Inom kort är den polska förtruppen, flera hundra man, framme i Neuteich. Huvudstyrkan stannar 1 km utanför. Förtruppen rider in, förundrad över stadens tomhet på folk. Ingen människa syns, bara fullastade vagnar och kärror. Polackerna sväljer betet – invånarna måste ha flytt staden i all hast – och gör som varje krigare på 1600-talet när plundring erbjuds. Nu kan inget hindra deras lust att plundra. De sitter av, förbanden löses upp och var man blir sin egen.

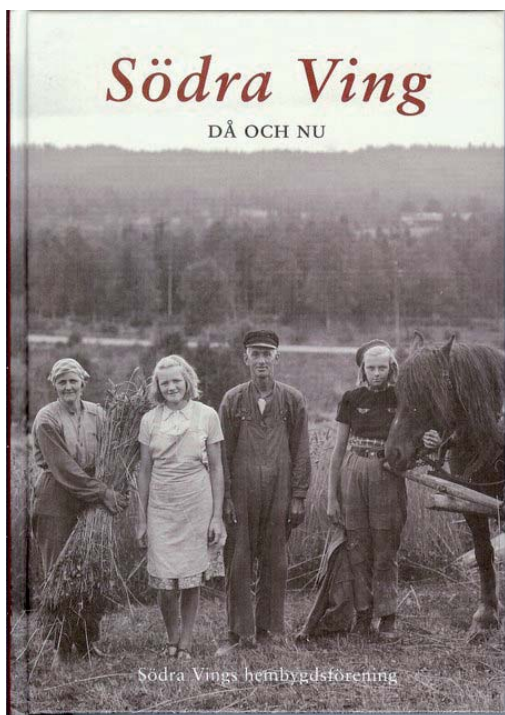
Då klirrar fönstren i rådhuset när västgötska muskötipor sticks ut. Femtio mynningsflammar står som en kaskad av eld ur de sönderslagna fönstren. Särskilt avdelade knektar stänger stadens portar. Från hus överallt i staden haglar kulor över plundrarna. Från stadens bakgårdar skallar det fruktade stridsropet: Hakkapäälle! De finska ryttarna rider till attack från alla håll. På några minuter är striden över. Den polska huvudstyrkan hinner inte göra något för att rädda sina instängda kamrater, som alla går förlorade.

Efter segern agerar major Seaton blixtnabbt. Det finska rytteriet ordnas för utfall. Stadens portar slås upp och i rasande fart rider det fruktade ryttarna ut. Den polska huvudstyrkan är inte ordnad för strid och sveps bort, trots att den har dubbel övermakt mot finnarna. I vår historia är striden i Neuteich nästan glömd men den bidrog till att Axel Oxenstierna kunde hålla ställningen i Preussen till våren då kungen kommer med förstärkningar. I sin rapport den 10 januari till Gustaf II Adolf skriver han att "... 300 bleve slagne och 230 hästar tagne". Det avslöjar att 300 polacker förlorade livet vid striderna i och utanför Neuteich Trettondagshelgen 1627 och att 230 hästar blev svenskt krigsbyte. Västgötrna stod för en del av våldsamheterna när Neuteichborna kom undan med blotta förskräckelsen.

Neuteich ligger idag i Polen. Staden heter nu Nowy Staw och har ca 4 500 invånare.

Bengt P. Gustafsson

Södra Vingborna och deras hembygd

Skördetid. Denna bild av havreskörd i Bredaslått fotograferad av Erik Hultin återfinns på bokens omslag.

Möt Södra Vingborna i deras egen nya hembygdsbok. På bortåt 500 sidor beskriver ett 25-tal skrivglada ortsbor sin hembygd och dess personligheter. Ofta i närbild, för inte sällan är det närstående som berättar om folk värda att minnas. Det har blivit en mycket mänsklig bok, men också en mycket vacker bok.

Redaktör för boken är Kerstin Håkansson som har all anledning att glädjas åt resultatet. Att detta blivit så bra beror också på att man anlitat ett proffs från bygden för layout, Jan Töve, naturfotografen som själv bidrar med rader av härliga bilder tillsammans med bygdens tidigare mästernaturfotograf Erik Hultin.

Boken handlar främst om dagens Södra Ving, med företag, organisationer och – som sagt – människor. Det kom en sockenbok om Södra Ving 1951, men den är väl få idag som läst, så man ger här en snabb bakgrund om äldre tider. Inte minst om de stora gårdarna och deras namnkunniga bebyggare, många av de gamla stormannasläkterna har på olika sätt rötter i bygden.

Under cirka sju år har man samlat material till boken. Resultatet har blivit gediget, inte minst för att författarna ofta är proffs på sitt område, beskriver gårdar och släkter som står dem nära. Trots det tar de ut svängarna och berättar underhållande och målade om föregångare och färgstarka personligheter. Som Torsten Nordin vilken verkar ha varit en enmans nykterhetsloge som varje år anordnade en egen nykterhetens dag med arrangemang som gav pengar till julgåvor till de boende på Hökerumsgården. Så länge mamma levde så var hon flitig i kyrkliga syföreningen, men Torsten upprätthöll traditioner och inbjöd även efter hennes död damerna i syföreningen till möten i sitt hem. Så där satt Torsten och kyrkoherden som enda männen bland alla syende damer.

En originell man, elektriker till vardags, som betydde mycket i bygden. Södra Ving tycks ha varit rikt på intressanta personer, här presenteras många.

Till detta kommer den föredömliga redigeringen. De flesta artiklarna är korta, och blir än mer lättlästa tack vare en luftig text. Boken innehåller ett myller av bilder, gamla som nya, och jag gissar att Jan Töve har sett över de gamla för de håller ovanligt hög kvalitet. Det gör förstås också de nya, Jan har själv tagit en stor del av dem.

Så detta är nog en av de vackraste hembygdsböckerna på länge.

Hans Menzing

Södra Ving då och nu. Redaktör: Kerstin Håkansson. Layout: Jan Töve. Utgivare: Södra Vings hembygdssförening. 480 sidor med massor av gamla och nya bilder.

FLOBY ANTIKVARIAT

Öppet : söndagar 13-19 (hela året)

Tfn 0515 40940, 40773

Munkens kärlek blev kyrkans fall

Hangelösa första kyrka kan ha sett ut som den här i Skaga

Störst av allt är kärleken, det hade munken Karl i Hangelösa fått lära sig. Men det är ju skillnad på kärlek och kärlek, så Karls kärleksfulla möte med en flicka från bygden inne i själva kyrkan var oförlåtligt. Inte bara de två inblandade dödades, det sägs att kyrkan revs ned också.

Till bygdens sägner i Hangelösa hör denna om en munk som skulle haft sex med en flicka i kyrkan, antingen i sakristian eller vid altaret rentav. Det var fruktansvärt. En munk fick ju knappast se åt en flicka, katolska kyrkan har ju alltid haft en tendens att betrakta kvinnor som roten till allt ont. Att dessutom ha köttlig blandning i själva kyrkan, det var ett brott av grvsta slag. Så även kyrkan utplånades, och levde bara vidare i berättelserna.

Detta var inte bara en sägen i bygden, den lärde prästen Olof

Knös, med rötter i Knorren i Hangelösa, skrev ned den på 1700-talet och den finns också i ett kyrkligt dokument från 1800-tal. Så en skara hembygdsintresserade i Hangelösa beslöt att undersöka om de kunde finna några synliga bevis genom grävningar, geoscanning och forskarcirkel. Allt i samarbete med hembygdsföreningen, Västergötlands Museum och Studieförbundet Vuxenskolan.

Ganska snabbt fick man bevis för att det i alla fall fanns viss grund för sängen. Redan första provgrävningen i september 2008 på Skräddaregården 1,5 kilometer öster om nuvarande kyrkan avslöjade ben som verkade vara begravda på kristet sätt. Människorna levde någon gång mellan 1050 och 1250, och här har funnits en begravningsplats, och förmodligen även en kyrka i tidig medeltid. Inte helt överraskande, för äldre minns både sängen om en kyrka här som skulle ha rivits, och att man vid olika arbeten funnit ben och dödsfall.

Arbetena har resulterat i en rapport från forskarcirkeln skriven av Matz Nilsson, Ingvar Svensson, Rolf Werner och Dagny Lindgren. Där finns en vacker gammal karta, massor av bilder och texter med olika infallsvinklar.

Alldeles säkra spår av en kyrka har man inte hittat på begravningsplatsen som ligger på Skräddaregården och Pukagården, men begravningsplatsen kan vara rentav från 1000-talet. Kyrkan har i så fall rivits och en ny byggts upp på betryggade avstånd. Dagens kyrka i Hangelösa är från 1873, men den skall ha ersatt en äldre kyrka som kan ha varit från 1200-talet.

Så om legenden om den kärleksranke munken stämmer så kan man gissa att syndafallet ägde rum på 1200-talet varpå den gamla kyrkan revs och ersattes med en ny på en plats som inte var förknippad med det förskräckliga horsbrottet.

I sägnerna skall munken ha avrättats och begravts under en stenhäll som kallas Karlshällen, därav har munken getts namnet Karl i bl a den teaterpjäs som spelats upp kring den märkliga händelsen.

Så någon bekräftelse av den gamla sängen har man inte nått, men däremot funnit fakta som stöder tanken att det kan ligga något bakom denna seglivade historia.

Hans Menzing

Hangelösa gamla kyrkplats. Rapport från en forskarcirkel 2008 – 2011. Författare: Matz Nilsson, Ingvar Svensson, Rolf Werner och Dagny Larsson. Utgivare: Hangelösa hembygdsförening. 28 sidor i A4-format med många bilder och en utvikbar karta.

Skaras 1900-tal i ny vacker bok

Från ovan. Detta flygfoto taget av Janne Andersson 2010 pryder omslaget till Skaraboken.

Visste ni att det tillverkats bilar i Skara? Bara en visserligen, men den gick utan problem till Lidköping och tillbaka, driven med fotogen och helt konstruerad av Skarabon Alfred Johnsson 1904. Att det faktiskt fanns både sov- och restaurangvagnar på tåg i Skara en kort tid? Eller att världsrekordet på 100 meter slogs vid en tävling i Botan redan 1910?

När folk på landsbygden beskriver sin bygd kallas det hembygdsböcker, när samma sak sker i städerna kallas de ofta stadsmonografier eller något annat stiligt, och inte sällan hyrs lärda män och någon kvinna in att skriva. Resultatet får nog ibland stadsborna att undra: Ska detta verkligen handla om oss?

I denna tredje del av Skara stads historia spelar man på hemmaplan, nästan alla författarna stoltserar med den finaste titel en Skarabo kan få, Skaradjäkne. Efter det går det bara utför för säkrade biskop Sven Danell. Dessutom handlar det ofta om deras egen verklighet, de kan som fänrik Stål hos Runeberg säga: Därom kan jag ge besked, ty jag var med.

I den mån gamla handlingar, tidningar och egna minnet inte räckt till så har man intervjuat folk som varit med. Resultatet har blivit mycket bra – en bok om Skara av Skarabor för Skarabor. Vi får mängder av fakta, för det har hänt massor under det senaste seklet, men det finns även utrymme för anekdoter om färgstarka Skarabor.

Skara kommun kom inte till utan födslovåndor, vi västgötar är ju inga bakåsträvare men vi är försiktiga med förändringar. Förrre kommundirektören Björn Birkoff satt på första parkett under en stor del av tiden och berättar initierat, men också personligt om de politiska turerna. Han gör det mycket pedagogiskt så man lär sig mycket om det komplicerade arbetet med att skapa en samverkande och livskraftig kommun av ett stort antal självmedvetna socknar.

Bert Moberg
Antikvariat
Alltid minst 20.000 böcker i affär och lager.
Sökservice av böcker.
Köper böcker, större boksamlingar
samt gamla svenska bykort.
Korrekt värdering
Österlånggatan 21, Borås • Tel 033-13 02 50
Öppet: månd-fred 13-18, lörd 10-13

ANTIKVARIATET
I SKÖVDE

Monica Lindström
Döbelns gata 1
541 50 Skövde
Tel. 0500-41 06 56

Öppet
To-Fre: 10-13, 14-18
Lör: 10-13

Journalisten Elisabet Stålmarm avslöjar hur mångskiftande näringslivet varit och är i Skara. Mycket av materialet kommer inifrån, hon har intervjuat många inblandade. Och det är hon som avslöjar biltillverkningen, men det blev förstås bara en enda bil så den bidrog väl inte så mycket till näringslivet.

Järnvägsexperten Ingemar Landin redogör ingående för vår storslagna smalspårsepok, och antyder att det kanske inte är helt fel när Skara utpekas som Europas största smalspåriga järnvägs-knut. Det är han som avslöjar att även en kort resa mellan Lidköping och Stenstorp kunde kräva sovvagn, väntan på nästa tåg kunde bli lång. Men detta förekom bara en kort tid, däremot hade ju tågen länge en mycket stor betydelse, inte minst för Skara som lärdomsstad.

Byggnadsantikvarien Ulf Larsson beskriver kärleksfullt sin stad och hur den förändrats. Även här kan man se olika arkitektmoden avspegla sig. Larsson nöjer sig verkligen inte med att skildra de stora klassiska byggnaderna, vi får möta de vanliga villorna och hyreshusen och lära om hur de speglar sin tid. Adjunkt Carina Ahlström skildrar lärdomsstadens Skara, och det är spännande att se hur många olika utbildningar det finns och funnits vid sidan av de berömda Skara läroverk och Skolscenen. Inte minst får man lära mycket om senare års många utbildningsomställningar.

Kulturstaden målas upp av forna kulturchefen Kerstin Andersson, och även där är bredden imponerande. Och tiderna ger nya kulturyttringar. Det klassiska Teaterhuset, älskat av nostalgiska skådespelare trots att det var så obekvämt, brann 1987 men idag finns både Rosers salonger och Skolscenen, medan anrika Musiksällskapet med anor från Gunnar Wennerberg och inriktning främst på den bildade överklassen har ersatts av Music and Production, med en populärare målsättning.

Förre riksdagsmannen Kjell Nordström berättar om de många fackföreningarna. Först att etablera fackligt arbete var de alltid så yrkesstolta typograferna, och det förvånar förstås inte en journalist. Fastighetsmäklare Leif Nordh skriver om idrottens Skara, bl a med hjälp av en uppsats av Jörgen Elgström. Även där blir man som läsare förbluffad över bredden, lilla Skara har och har haft mycket att erbjuda de nöjeslystna. Och för den nyfikne skall sägas att världsrekorden på 100 meter egentligen var fantastiska 10,2 sekunder, alltså samma som Jesse Owens klassiska rekord från 1935. Men vid kontrollmätning visade sig hundrametersbanan vara lite för kort så resultatet ändrades till 10,3. Det noterades och godkändes aldrig, så det får väl gälla som inofficiellt Skararekord.

Journalisten, jubileumsgeneralen och nöjesimpressarien Gösta Karlsson vet förstås det mesta om nöjeslivet i Skara, han har levt mitt i det och känner många förgrundsgestalter väl. Mycket är förstås väl känt genom media, inte minst allt Bert Karlsson varit inblandad i (och det verkar vara det mesta) har ju figurerat i riksmidia. Ändå är det förbluffande mycket nytt som Gösta kan förmedla.

Som avslutning tar de skickliga fotograferna Janne Andersson och Carla Karlsson, väl kända av Skaraborna för sina vackra fotografier, oss med på en rundvandring i Skara under ett år. Det är en oerhört vacker bildserie som eftertryckligt visar vilken fantastisk stad vi bor i.

Och detta gäller hela boken, vilken i motsats till föregångarna även handlar om landsbygden. Den är mycket vacker och lättläst trots mängden av fakta. Författarna väjer inte heller för att kuriosa och lite småstadsskvaller. Sjänt går ju alltid hem.

Men, det är ingen bok att sträckläsa, den bör njutas med öppna sinnen som ett fint vin. Och eftersom en rad olika författare svara för olika infallsvinklar så kan det löna sig att leta, samma verksamhet presenteras på flera olika ställen men från helt olika

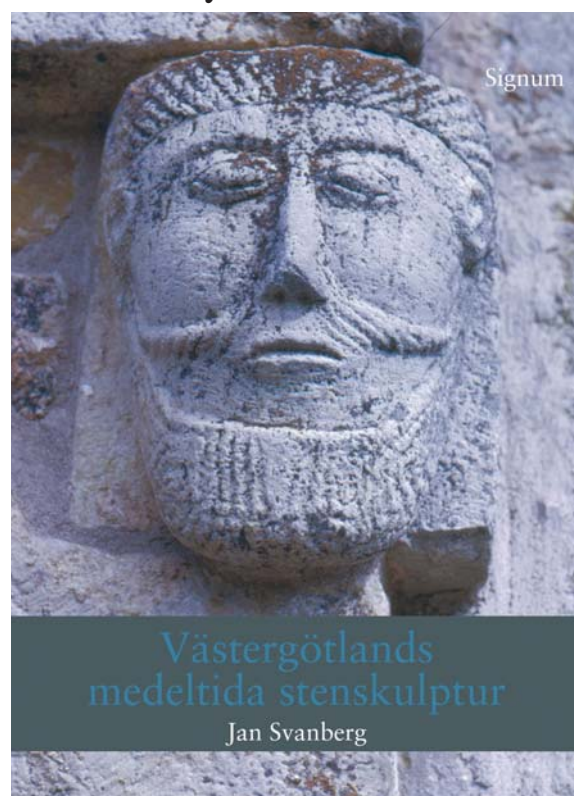
utgångspunkter.

Så för alla oss gamla Skarabor som trodde att vi kände vår stad, det finns massor kvar att upptäcka med denna nya Skarabok.

Hans Menzing

Skara efter 1900. Redaktör: Jan-Erik Augustsson. Författare: Björn Birkoff, Elisabet Stålmarm, Ingemar Landin, Ulf Larsson, Carina Ahlström, Kerstin Andersson, Kjell Nordström, Leif Nordh och Gösta Karlsson. Nya bilder: Janne Andersson och Carla Karlsson. Förlag: Warne. Cirka 650 sidor med massor av nya och gamla bilder samt lös karta.

Medeltida stenbilder har mycket att berätta

Härja kyrka. Ett huvud troligen föreställande Kristus i Härja kyrka pryder omslaget till boken.

När Härjaborna på medeltiden gick till kyrkan möttes de i porten av bilder i sten på lindansare och björntämjare. Idag är bilderna illa medfarna och inte så lätta att studera, men då flammade de av färger och såg nog mer ut som reklam för marknadsgycklare än som kristna budskap. Men det är bara vi som inte förstår att läsa bilderna rätt.

För Härjaborna då var det solklart: hur märkliga konsterna dessa gycklare än visade upp så var de inget mot Herrens under. Säkert var bilderna vida berömda, något liknande kan man inte hitta närmare än i Italien, och professor Jan Svanberg räknar i sin nya bok om medeltida västgötsk stensculptur med att bilderna huggits av en italiensk stenslutar som kommit från Lund där han arbetat under första halvan av 1100-talet. Dessa märkliga bilder i Härja bör alltså ha huggits i mitten av seklet. Säkert var det herren till Ettaks kungsgård som lockade dem till Hökensås, kanske hade han rentav råd att locka italienska lindansare som visade upp sina konstverk på riktigt vid kungsgården.

Trots att Härja kyrka har näst mest reliefer av det här slaget är den inte alls lika känd som ettan Forshem. Men här får man veta åtskilligt om skulpturerna och syftet bakom dem. På samma sätt är Västergötland ovanligt rikt på medeltida stenbilder, men de har inte uppmärksamats som på andra håll.

Jan Svanberg är pensionerad professor i konstvetenskap, men brinner fortfarande för sitt ämne. Han har skrivit om en del av de västgötska bilderna förut, men här är bredden större. Främst handlar det om bilder som ingår i själva byggnaderna, de medeltida dopfuntarna har Sven-Axel Hallberg avverkat och om liljestenarna kom Annelie Nitenberg och Anna Nyqvist Thorsson med en lunta härom året.

Boken innehåller 150 bilder på stenkonst, och det är en stor tillgång. Stenskulpturerna sitter ofta illa till, är illa medfarna och allmänt svåra att se i närbild på plats. Här kan man med Svanbergs beskrivningar som stöd upptäcka detaljer som annars vore svåra att se. Men Jan Svanberg ägnar sig inte bara åt konstvetenskapen, han hjälper oss att identifiera personerna bakom konsten, eller i vart fall peka ut vilka det troligen är.

Så för alla vänner av västgötsk hembygd och dess historia är boken en guldgruva, särskilt som Jan Svanberg inte drar sig för

att presentera spännande teorier, fast han understryker förstås hela tiden att det handlar om just teorier.

Med hans hjälp kan vi också uppfatta skulpturerna som förr. Som de idag rätt vackra och fridsamma lejonerna vid norrporten på Skövde kyrka. Under medeltid lyste lejonens gap blodröda och hotfulla, och skräcken ökade nog av att ett lejon vilar på en man som slagits till marken och är död, eller i vart fall snart kommer att dö. Nog skakade det om syndarna.

Här finns inte bara berömda platser som Varnhem, Gudhem, Skara och Forshem utan rader av medeltida kyrkor runtom i Västergötland får besök. Och överallt får man pusselbitar till historien. Flera av de handaskickliga byggmästarna har skapat bilder på sig själva i arbete, även om vi sällan vet vad de hette, och på många andra skulpturer visas säkert mäktiga och rika män, och någon gång kvinnor, som ekonomiskt och på annat sätt bidragit till kyrkbygget.

Så trots den stora rikedom på fakta är detta en bok som är lätt att ta till sig, till det bidrar förstås också de många bilderna.

Hans Menzing

Västergötlands medeltida stensulptur. Författare: Jan Svanberg. Förlag: Signum/Atlantis. 195 sidor med 150 bilder.

Nymålade hällristningar i Västergötland år 2011

I Västra Götalands län finns över 6000 hällristningar registrerade i Fornminnesregistret, varav 4000 i Bohuslän, 1880 i Västergötland och 275 i Dalsland. Av de mer än 6000 hällristningarna så är det mindre än 100 som kontinuerligt hålls uppmålade av Länsstyrelsen. Då ristningarna i Bohuslän är de mest figurrika av alla hällristningar i norra Europa, så är det främst där som ristningarna målas. De flesta uppmålade lokalerna är monumentala ristningar som Skomakaren och Solvagnshällen i Brastads socken, Vitlyckeuhällen, Fossum och Aspeberget i Tanums socken, alla i Bohuslän, Högsbyn i Tisselskogs socken, Dalsland och Flyhov i Husaby socken, Västergötland. Men även mindre hällar med skeppsrisingar målas upp, i till exempel Skepplanda och Blomberg socknar i Västergötland.

De minsta och mest oansenliga ristningarna, skålgroparna, är också de vanligaste. Skålgropshällarnas rumsliga fördelning är också större än de "vanliga" hällristningarnas. I många områden, bland annat i Västergötland, där andra hällristningar inte förekommer, påträffas skålgropar.

Skålgroparna, små oansenliga gropar, vanligen 4-6 cm i diameter och 0,5 cm djupa, kan uppträda ensamma på en häll eller ett jordfast stenblock; de kan finnas samlade i mindre eller större grupper, ibland flera hundra; de kan ligga i rader eller mönster; de kan hittas på lösa stenar; eller så kan de vara inhuggna på stenåldersgravarnas takblock. Men de finns också mitt ibland de föreställande figurerna på "vanliga" hällristningar.

Skålgroparnas betydelse har diskuterats i över 150 år och tolkningarna är många. I dag är man ganska överens att flertalet av skålgropslokaler och skålgroparna är tänkta för libations- eller sädesoffer, möjligen riktade till döda förfäder eller som en del av en fruktbarkult. Tanken stöds av att de vanligtvis är inhuggna på vågräta ytor.

I år har vi målat i fyra skålgropslokaler i Västergötland, alla av olika karaktär. Den första finns på en lös sten i den stora hällkistan "Jättakullen" i Södra Härene socken. Groparna målades i år av min kollega Andreas Toreld. De är inhuggna på en vittrad och naturligt gropig gnejssten. Det är enligt min mening fem

säkra gropar på stenen (Södra Härene 4:2). Var den ursprungligen legat är svårt att veta, men troligt är att den varit synligt som takblock på hällkistan. Det är ganska vanligt med skålgropar på just takblocken till dösar, gånggrifter och hällkistor, alla gravar från stenåldern. En vanlig tolkning är att skålgroparna på stenkammargravarna skulle vara lika gamla som gravarna, och de äldsta således gjorda ca 4000 år f.Kr. Utan att gå in på detaljer, så ansluter jag mig till uppfattningen att skålgroparna på stenålderns gravar är tillkomna samtidigt som de flesta andra hällristningar, alltså under bronsåldern (ca 1800-500 f.Kr.). Man har varit medveten om att det varit gravar, i en del fall har man till och med återanvänt dem, och skålgroparna har sannolikt knackats på takblocken för att användas som "offerskålar" för de avlidnas andar. De har med största sannolikhet haft en koppling till en förfädersdyrkan.

I Västra Tunhem utanför Vänersborg har jag målat tre olika hällristningar (Västra Tunhem 25:2, Västra Tunhem 52:1 och Västra Tunhem 43:2) Västra Tunhem 25:2 ligger i södra delen

Skålgroparna vid "Jättakullen". Nu ligger stenen under ett av takblocken, men ursprungligen kan det ha legat som ett takblock.

Västra Tunhem 25:2. Skålgroparna ligger samlade i två grupper på hållryggen.

av ett mäktigt och vackert gravfält från järnåldern. Groparna ligger främst samlade i två täta klungor, även om det också finns några spridda skålgropar på små hälltytor runt om dessa. Skålgropsristningen ligger på en hög bergskant med exponering ut mot de odlade fälten runt om. Denna ristning har ett ganska typiskt skålgropsläge, och groparna är som de oftast brukar vara, alltså en tämligen typisk skålgropsristning. Dessa gropar har troligen gjorts under bronsåldern och från början varit avsedda för någon typ av offer med anknytning till jordbruket och betesmarkerna. Under järnåldern, när gravfältet anlades, är det inte otänkbart att man i groparna har börjat offra till de döda.

Vid parkeringsplatsen till samma gravfält så finns en stor plan häll med flera gropar glest spridda över en större yta (Västra Tunhem 52:1). Hällen har en viss exponering mot Göta älv. Förmodligen har ristningen ett samband med älven. Stora plana hällar med spridda skålgropar över en stor yta har jag tidigare träffat på i bland annat Foss socken utanför Munkedal i Bohuslän och på Orust, och då alltid i samband med större åar.

Den resta stenen med skålgropar på gravfältet i Västra Tunhem.

Möjligen kan man tänka sig att dessa skålgropar haft en mer individuell användning, än de ovan beskrivna, vilka troligen haft en mer kollektiv användning. Jag kan tänka mig att resenärer på älven har stigit i land här och kanske knackat sig en egen skålgrop, och offrat i denna för sin fortsatta färd. I vilket fall som helst så har de annan kraktär än skålgropshällarna i gravfältet.

Den fjärde skålgropsristningen, Västra Tunhem 43:2, finns på en rest sten på ett järnåldersgravfält vid Hunneberg. Skålgroparna är huggna på en lodrät del på ett ställe vid stenens fot, på ett sådant sätt att groparna måste ha gjorts innan stenen restes. Man kan alltså inte ha offrat i groparna då stenen varit rest. Det intressanta är då varför man valt att använda en sten med skålgropar som rest gravvård. En förklaring är att skålgroparnas bruk som offergropar redan fallit ur bruk och glömts, och man har således struntat i att de funnits på en lämplig gravsten. En annan förklaring är att man har slutat att offra i groparna, men fortfarande ansett skålgroparna heliga och därför valt stenen som gravvård.

Skålgropen, den oansenligaste av hållristningar, kan alltså, beroende av var i landskapet den ligger och i vilken fornlämningsmiljö, berätta en hel del om forntiden.

Tommy Andersson

Arbetar för Stiftelsen för Dokumentation av Bohuslans hållristningar, Riksantikvarieämbetet, Länsstyrelsen i Västra Götalands län och Västkoststiftelsen.

Går du med i facket så får du inget kaffe

På Aspenäs gods i Lerums hade man sin egen metod att varna arbetarna. När de började prata om att ansluta sig fackligt så drogs kaffet in. Men när de gjorde slag i saken och gick med i fackföreningen fick de sparken. Även om de arbetade med något så fredligt som att sköta trädgården åt Nådan och de andra på godset.

Gårdens härskarinnor skulle alltså kallas Hennes nåd, och hälsade bara på arbetarna i hand i samband med skördefesten. Fast med handskena på, och det sägs att de brändes efteråt. De var tydligen smittade efter att ha varit i beröring med vanliga arbetare. Lerums Bygdegille har samlat minnen från slott och koja och i den här boken får man en del belysande tidsbilder om skillnaderna mellan herrskap och tjänstefolk. I boken utgår man från de stora gårdarna och redovisar torpen under dem i rader av härliga gamla bilder och ofta rätt korta texter. Godsen redovisar ofta adliga ägare, i torpen bodde folk som Lunså-Lisa i Slätthult. Hon arbetade på Jonsers fabriker och gick ofta de två milerna till och från jobbet.

Författaren Folke Kellhede har också längre sammanhängande texter där han redogör för torpare, statare och backstusittare, liksom skillnaderna mellan de olika bostadstyperna. Man får också lära sig åtskilligt om indelta soldater och soldattorp, båtsmantorp och kronogårdar.

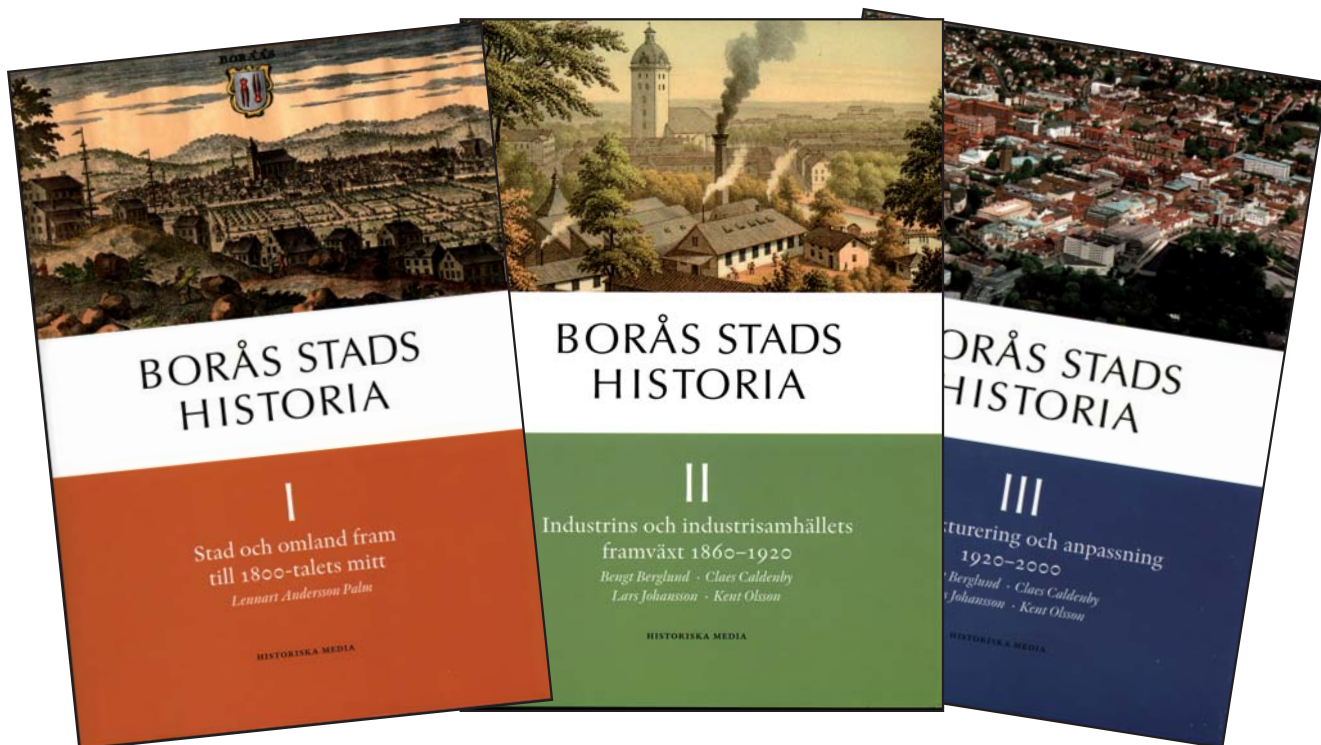
Det är en vacker, lärorik och lättillgänglig bok om livet förr i Lerumsbygden.

Hans Menzing

Från slott till koja – livet bland torpare, statare och soldater i en svunnen tid i Lerums socken. Författare: Folke Kellhede. Utgivare: Lerums Bygdegille. 130 sidor med massor av bilder.

Rekordbilligt? Erbjudande till våra medlemmar! Borås stads historia I-III för endast 150:-

Vi erbjuder våra medlemmar möjlighet att förvärva Borås stads historia i 3 delar för det rekordlåga priset 150 kr. Böckerna utgavs av Historiska Media i Lund år 2005, och korades som Årets vackraste västgötabok det året. De tre volymerna omfattar över 1 300 sidor. Författare är Lennart Andersson Palm, Bengt Berglund, Claes Caldenby, Lars Johansson samt Kent Olsson.

Volym 1 har undertitel **Stad och omland fram till 1800-talets mitt**. Volym 2 **Industrins och industrisamhällets framväxt 1860-1920** samt volym 3 **Omstrukturering och anpassning 1920-2000**.

De tre volymerna finns i en rejäl kassett. Totalvikten är 4,5 kilo!

Priset är givetvis ett "hämtpris" – ev. porto tillkommer. Vi kommer även att ha böckerna till salu på Bokmässan i Göteborg samt vid höstens bokauktioner.